

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

[૨૦૧૦] ૧ એસ.સી.આર. ૬૭૮

ઉત્તરાંચલ રાજ્ય

વિ.

બલવંત સિંહ ચૌફલ અને અન્ય

(સિવિલ અપીલ નં.૧૧૩૪-૧૧૩૫ / ૨૦૦૨)

જાન્યુઆરી ૧૮, ૨૦૧૦

[દલવીર ભંડારી અને ડૉ. મુકુન્દકમ શર્મા, ન્યાયમૂર્તિઓ]

ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦:

અનુચ્છેદ ૧૬૫, ૨૧૭ અને ૨૨૬ – રાજ્ય માટેના એડવોકેટ જનરલ – પાત્રતા

– વચ – ઠેરવવામાં આવેલ: રાજ્ય માટેના એડવોકેટ જનરલ તરીકે

તેની/તેણીની વય ૬૨ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી નિમણૂક કરી શકાય છે, તે બાબત સંપૂર્ણપણે સ્થિર થઈ ચૂકી છે – તે જ રીતે, ભારત માટેના એટર્ની જનરલ તરીકે તેની/તેણીની વય ૬૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી નિમણૂક કરી શકાય છે – જાહેર હિતની અરજી.

જનહિત અરજી:

રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક – પદ પર નિયુક્તિ પહેલાં પદધારકે ૬૨ વર્ષની ઉંમર વટાવી દીધી હતી તે આધારે વડી અદાલત સમક્ષ રિટ અરજી દ્વારા પડકારવામાં આવી – ઠરાવવામાં આવ્યું: અડધી સદી પહેલાં સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય પીઠના ચુકાદા દ્વારા આ પ્રશ્નનો નિરાકરણ થઈ ચૂક્યો હોય અને ત્યારબાદ વડી અદાલતો તથા સર્વોચ્ચ અદાલતના અનેક નિર્ણયોમાં તે સ્થિતિનું પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે હવે વિવાદાસ્પદ ન રહેલા એવા મુદ્દા પર પ્રેક્ટિસ કરતા વકીલ દ્વારા રિટ અરજી દાખલ કરવી, બાહ્ય વિચારણાઓ માટે અદાલતની પ્રક્રિયાનો સ્પષ્ટ દુરુપયોગ છે – આવી વૃત્તિને અસરકારક રીતે અંકુશમાં રાખવી આવશ્યક છે – રિટ અરજદારો પર દાખલાપૂર્વકનો ખર્ચ લાદવામાં આવ્યો – જાહેર હિત અરજીનું મહત્વ અને વિકાસક્રમ – સમજાવાયું – જાહેર હિત અરજીની પવિત્રતા અને પાવનતા જળવાઈ રહે તે હેતુસર માર્ગદર્શિકાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવી – ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ – અનુચ્છેદ ૧૬૫, ૨૧૭ અને ૨૨૬ – પ્રથા અને પ્રક્રિયા.

પૂર્વનિર્ણય:

જ્યારે કોઈ મુદ્દો હવે વધુ વિવાદાસ્પદ રહ્યો ન હોય, ત્યારે તે જ વિવાદને વારંવાર ઉઠાવતી અવિચારી અરજીઓ દાખલ કરવાથી ન્યાયિક પ્રણાલી પર અનાવશ્યક ભાર ઊભો થાય છે અને સાચા તથા નિષ્ઠાપૂર્વકના કેસોના નિકાલમાં અતિશય વિલંબ થાય છે – અદાલતોનું આ બંધનકારક કર્તવ્ય છે કે સત્તાધિકૃત નિર્ણય દ્વારા એકવાર નક્કી થયેલો વિવાદ, તે કરવા માટે અસાધારણ કારણો ન હોય ત્યાં સુધી, ફરીથી ખોલવામાં ન આવે – અરજદાર અદાલતને પોતાના જ ચુકાદાની પુનર્વિચારણા કરવા વિનંતી કરી શકે છે, છતાં તે વિનંતી નિષ્ઠાપૂર્વકની રજૂઆતરૂપ હોવી જોઈએ, જેમાં બધા સંબંધિત કેસોની સમયક્રમ અનુસાર ચાલી અને ન્યાયિક મત શું રહ્યો છે તેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ, તેમજ વર્તમાન કાયદાની પુનર્વિચારણા શા માટે થવી જોઈએ તેનું કારણ દર્શાવેલું હોવું જોઈએ.

શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો:

અભિવ્યક્તિ 'જનહિત અરજી' – વ્યાખ્યાયિત.

સામાવાળાઓ દ્વારા વડી અદાલતમાં જાહેર હિત અરજી તરીકે રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં રાજ્ય માટેના એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકને આ આધારે પડકારવામાં આવી હતી કે હોદ્દેદારે તે પદ પર નિમણૂક પહેલાં ૬૨ વર્ષની વય પાર કરી લીધી હતી અને તેથી તે પદ ધારણ કરવા માટે પાત્ર ન હતો. હાઈકોર્ટે રાજ્ય સરકારને હુકમમાં નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં આ મુદ્દે નિર્ણય લેવા નિર્દેશ આપ્યો હતો. તેનાથી વ્યથિત થઈ રાજ્ય સરકારે અપીલો દાખલ કરી હતી.

વડી અદાલતોને તે અંગેના પાલન માટે દિશાનિર્દેશો આપતાં અને અપીલોને પાલન માટે મુલતવી રાખતાં, અદાલત

નિર્ણય: ૧.૧. વિવિધ ચુકાદાઓમાં કાનૂનની સ્પષ્ટ પ્રતિપાદનને ધ્યાને લેતા, આ વિવાદ સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિત થઈ ગયો છે કે રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક તે/તેણી ૬૨ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કર્યા પછી કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે, ભારત માટે એટર્ની જનરલની નિમણૂક તે/તેણી ૬૫ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કર્યા પછી કરી શકાય છે. અન્ય સત્તાધિકારીઓની નિમણૂક સંબંધિત અનેક અન્ય મામલાઓમાં પણ, અદાલતોએ સતત સમાન દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે. [પરા ૧૫] [૭૦૬-એચ; ૭૦૭-એ-બી]

એટલસ સાયકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. સોનેપત વિ. તેમના કામદારો ૧૯૬૨ સપ્. (૩) એસ.સી.આર. ૮૯; બિનય કાંત મણી ત્રિપાઠી વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૯૩) ૪ એસ.સી.સી. ૪૯, ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

જી.ડી. કારકરે વિ. ટી.એલ. શેવડે અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ નાગપુર ૩૩૦, ઘનશ્યામ ચંદ્ર માથુર વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન અને અન્ય ૧૯૭૯ વિકલી લો નોટ્સ ૭૭૩; ડૉ. ચંદ્ર ભાન સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ રાજ. ૧૪૯; મનિન્દ્ર નાથ રાય અને અન્ય એક વિ. વિરેન્દ્ર ભાટિયા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ ઓલ. ૧૩૩; પ્રેમ ચંદ્ર શર્મા અને અન્ય વિ. મિલન બેનર્જી અને અન્ય ૨૦૦૫ (૩) ઈ.એસ.સી. ૨૦૦૧ તેમજ બૈષ્ણબ પટનાઈક અને અન્ય વિ. ધ સ્ટેટ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨

ઓરિસ્સા ૬૦ અને ગુરપાલ સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય (૨૦૦૫) ૫ એસ.સી.સી. ૧૩૬, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૨. જ્યારે વિવાદ હવે નવેસરથી નિર્ધારિત કરવાનું બાકી રહેલો પ્રશ્ન રહ્યો નથી, ત્યારે તે જ વિવાદને વારંવાર ઉઠાવતી અવિચારી અરજીઓ દાખલ કરવાથી ન્યાયતંત્ર પર અનાવશ્યક ભાર સર્જાય છે અને પરિણામે ખરા તથા સદ્ભાવપૂર્વકના કેસોના નિકાલમાં અતિશય વિલંબ થાય છે. [ફકરો ૮ અને ૨૪] [૭૦૮-જી-એચ; ૭૦૪-ઈ]

૧.૩. હાલના કેસમાં, વડી અદાલત સમક્ષ અરજદારો પૈકી એક સ્થાનિક રીતે પ્રેક્ટિસ કરતા વકીલ હતા. ઉત્તરાખંડ રાજ્ય થોડાં વર્ષો પહેલાં ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યનો ભાગ હતું. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યમાં, નિયુક્તિના સમયે ૬૨ વર્ષની ઉંમરથી વધુ ઉંમર ધરાવતા અનેક એડવોકેટ જનરલોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. જાહેર હિતમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી દાખલ કરતાં પહેલાં અરજદારે થોડી કાળજી અવશ્ય રાખવી જોઈતી હતી. તેવી જ રીતે, સત્તાવાર ચુકાદા દ્વારા એકવાર નિશ્ચિત થયેલો વિવાદ, તે માટે અસાધારણ કારણો ન હોય ત્યાં સુધી, ફરીથી ન ઉઠે તેની ખાતરી કરવી અદાલતની અનિવાર્ય ફરજ છે. [પરિચ્છેદ ૨૦, ૨૧ અને ૨૩] [૭૦૮-સી-ઈ; ૭૦૮-ઈ-એફ]

૨.૧. જાહેર હિતની અરજીની આ અદાલતે* એવી વ્યાખ્યા કરી છે કે તે અરજદાર, રાજ્ય અથવા જાહેર સત્તાધિકારી અને ન્યાયતંત્ર દ્વારા સમાજના

ગરીબ, પીડિત અને નબળા વર્ગોને બંધારણીય અથવા મૂળભૂત માનવ અધિકારો, લાભો અને વિશેષાધિકારોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે કરવામાં આવતો સહકારી અથવા સંયુક્ત પ્રયાસ છે. [પરા ૩૦] [૭૧૧-ડી-ઈ]

પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ તથા અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય (૧૯૮૨) ૩ એસ.સી.સી. ૨૩૫, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી (કમી આવૃત્તિ); એડવાન્સ્ડ લો લેક્સિકોન; ધ કાઉન્સિલ ફોર પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લો, પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લો, યુ.એસ.એ., ૧૯૭૬ નો અહેવાલ, નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૨.૨. જાહેર હિતની અરજી સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતો દ્વારા અનુસરાતી અતિ મહત્વપૂર્ણ અધિકારિતા છે. તે અદાલતની બંધારણીય ફરજની અનુભૂતિનું પરિપૂર્ણ ફળ છે. અદાલતોએ અનેક કેસોમાં મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા છે અને આવા આદેશો કર્યા છે, જેના પરિણામે દેશમાં હકારાત્મક પરિવર્તનો આવ્યા છે. જાહેર હિતની અરજી આ અદાલતની પોતાની બંધનકારક ફરજ તથા બંધારણીય જવાબદારીનું પાલન કરવાની ઊંડી અને તીવ્ર પ્રેરણાનું પરિણામ અને ઉપજ છે. અદાલતોના દિશાનિર્દેશોથી અનેક કેસોમાં સમાજના ઉપેક્ષિત વર્ગોને અતિશય લાભ થયો છે. તે પર્યાવરણશાસ્ત્ર, પર્યાવરણ, વનો, સમુદ્રી જીવન, વન્યજીવન વગેરે વગેરેના રક્ષણ અને સંરક્ષણમાં પણ સહાયક બની છે. અદાલતના દિશાનિર્દેશોએ કેટલાંક અંશે જાહેર જીવનમાં પ્રામાણિકતા

અને પારદર્શકતા જાળવવામાં મદદ કરી છે. [પરા ૩૧ અને ૩૩] [૭૧૧-ઈ-એફ; ૭૧૨-સી-ઈ]

૨.૩. આ અદાલતે, ન્યાયિક સમીક્ષાનો પોતાનો અધિકારક્ષેત્ર વાપરતી વખતે, આ બાબતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો કે સમાજનો અત્યંત મોટો વર્ગ અતિશય ગરીબી, અજ્ઞાન, ભેદભાવ અને નિરક્ષરતાના કારણે અનાદિકાળથી ન્યાયથી વંચિત રહ્યો હતો અને હકીકતમાં તેમને ન્યાય સુધી પહોંચ જ નથી. મુખ્યત્વે, સમાજના ગરીબ, વંચિત, સંવેદનશીલ, ભેદભાવનો ભોગ બનેલા અને હાશિયે પર ધકેલાયેલા વર્ગોને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે, આ અદાલતે જાહેર હિતની અપીલને પ્રારંભ કરી, પ્રોત્સાહિત કરી અને ગતિ આપી છે. [પરિચ્છેદ ૩૪] [૭૧૨-સી-ઈ]

અખિલ ભારતીય શોષિત કર્મચારી સંઘ (રેલ્વે) વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૯૮; બંધુઆ મુક્તિ મોરચા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૮૦૨, નો સંદર્ભ લેવાયો.

૨.૪. જાહેર હિતની અદાલતી અરજી વિરોધી પક્ષકારો વચ્ચેની વિવાદાત્મક કાર્યવાહી સ્વરૂપની નથી, પરંતુ તે સરકાર અને તેના અધિકારીઓ માટે સમાજના વંચિત અને સંવેદનશીલ વર્ગોને મૂળભૂત માનવ અધિકારોને અર્થપૂર્ણ બનાવવાની તથા તેમને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની ખાતરી આપવાની એક પડકારરૂપ તથા અવસરરૂપ પ્રક્રિયા છે, જે આપણા બંધારણનો મુખ્ય સ્વર છે. સરકાર અને તેના અધિકારીઓએ જાહેર હિતની અદાલતી અરજીનું સ્વાગત કરવું

જોઈએ, કારણ કે તે તેમને આ બાબતની તપાસ કરવાની તક આપશે કે ગરીબ અને પીડિત વર્ગોને તેમના સામાજિક અને આર્થિક હકો તથા પાત્ર હિસ્સા મળી રહ્યા છે કે નહીં, અથવા તેઓ હજુ પણ સમાજના શક્તિશાળી અને પ્રભાવી વર્ગોના હાથે છેતરપિંડી અને શોષણના ભોગ બની રહ્યા છે કે નહીં, અને સામાજિક તથા આર્થિક ન્યાય તેમના માટે અર્થપૂર્ણ વાસ્તવિકતા બન્યો છે કે નહીં, અથવા તે માત્ર ભ્રામક મૃગજળ અને અસલી આધાર વિના આપેલું વચન બનીને જ રહ્યું છે; જેથી જાહેર હિતની અદાલતી અરજીમાં કરાયેલ ફરિયાદ સાચી જણાય તેવા કિસ્સામાં, તેઓ પોતાની બંધારણીય ફરજનું પાલન કરતાં શોષણ અને અન્યાયનો મૂળોત્પાટન કરી શકે અને નબળા વર્ગોને તેમના હકો અને પાત્ર હિસ્સા સુનિશ્ચિત કરી શકે. [પરા ૩૯] [૭૧૩-એચ; ૭૧૪-સી-ઈ]

ખાતર નિગમ કામગાર યુનિયન (રજિ., સિંદ્રી અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૮૪૪; રામશરણ ઔત્યાનુપ્રાસી અને અન્ય એક વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૫૪૯, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

જાહેર હિતની વાદનો વિકાસ

૩.૧. જાહેર હિતની અદાલતી કાર્યવાહીનો વિકાસ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિકાસ રહ્યો છે અને તેને વ્યાપક રીતે ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય છે. ૧૯૭૦ના દાયકામાં પ્રથમ તબક્કાના સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો દ્વારા કડક લોકસ સ્ટેન્ડીના માપદંડોમાં શિથિલતા

લાવવામાં આવી હતી, જેથી સમાજના ઉપેક્ષિત અને વંચિત વર્ગોના વતી જાહેર હિતથી પ્રેરિત વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને/અથવા મંડળો દ્વારા અરજીઓ દાખલ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે. અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલા જાહેર હિતની અદાલતી કાર્યવાહીના મોટાભાગના પ્રકરણો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત હકોના અમલકરણ સાથે સંબંધિત છે, જે સમાજના ઉપેક્ષિત અને વંચિત વર્ગોને લગતા છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્થિતિસ્થાપકતાના પરંપરાગત નિયમ અને "પીડિત વ્યક્તિ" ની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી હતી. [પરા ૪૩ અને ૪૫] [૭૧૫-ડી-એચ; ૭૧૬-એ]

એમ. સી. મહેતા અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬; જસભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ વિ. રોશન કુમાર, હાજી બશીર અહેમદ અને અન્ય (૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૭૧; બાર કાઉન્સિલ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. એમ. વી. ડાભોળકર અને અન્ય ૧૯૭૬ એસ.સી.આર. ૩૦૬; ધ મુંબઈ કામગાર સભા, બોમ્બે વિ. અબ્દુલભાઈ ફૈઝુલ્લાભાઈ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૧૪૫૫; સુનીલ બત્રા વિ. દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૧૬૭૫; હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર, પટણા એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૩૬૯; પ્રેમ શંકર શુક્લા વિ. દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૫૩૫; મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રતલામ વિ. વર્ધાચંદ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૬૨૨; એસ.પી. ગુપ્તા

વિ. પ્રેસિડેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૧૪૯;
અનિલ યાદવ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર અને બચ્છો લાલ દાસ,
સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સેન્ટ્રલ જેલ, ભાગલપુર, બિહાર (૧૯૮૨) ૨ એસ.સી.સી.
૧૯૫; મુન્ના અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ અને અન્ય, (૧૯૮૨) ૧
એસ.સી.સી. ૫૪૫; શીલા બારસે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર એ.આઈ.આર.
૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૭૮; ડૉ. ઉપેન્દ્ર બક્ષી(૧) વિ. સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ અને
અન્ય ૧૯૮૩ (૨) એસ.સી.સી. ૩૦૮; વીણા સેથી (શ્રીમતી) વિ. સ્ટેટ ઓફ
બિહાર અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૩૯; સલાલ હાઈડ્રો
પ્રોજેક્ટ પર કાર્યરત મજૂરો વિ. સ્ટેટ ઓફ જમ્મુ અને કાશ્મીર અને અન્ય
એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૧૭૭; શ્રી સેચિદાનંદ પાંડે અને અન્ય વિ. ધ
સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાલ અને અન્ય (૧૯૮૭) ૨ એસ.સી.સી. ૨૯૫; બી. આર.
કપૂર અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી.
૭૫૨; શ્રીમતી નીલાબતી બહેરા ઉપનામ લલિતા બહેરા વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા
અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦; પંજાબ અને હરિયાણા વડી
અદાલત બાર એસોસિએશન, ચંડીગઢ તેના સચિવ મારફતે વિ. સ્ટેટ ઓફ
પંજાબ અને અન્ય (૧૯૯૪) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૬; નવકિરણ સિંહ અને અન્ય
વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ મુખ્ય સચિવ મારફતે અને અન્ય (૧૯૯૫) ૪
એસ.સી.સી. ૫૯૧; દિલ્હી ડોમેસ્ટિક વર્કિંગ વુમન્સ ફોરમ વિ. ભારત સંઘ અને
અન્ય (૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૪; સિટિઝન્સ ફોર ડેમોક્રસી વિ. સ્ટેટ ઓફ
આસામ અને અન્ય (૧૯૯૫) ૩ એસ.સી.સી. ૭૪૩; પરમજીત કૌર (શ્રીમતી)

વિ. સ્ટેટ ઑફ પંજાબ અને અન્ય (૧૯૯૬) ૭ એસ.સી.સી. ૨૦; એમ. સી. મહેતા વિ. સ્ટેટ ઑફ તમિલનાડુ અને અન્ય (૧૯૯૬) ૬ એસ.સી.સી. ૭૫૬; ડી. કે. બસુ વિ. સ્ટેટ ઑફ વેસ્ટ બંગાલ (૧૯૯૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૧૬; વિશાખા અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઑફ રાજસ્થાન અને અન્ય (૧૯૯૭) ૬ એસ.સી.સી. ૨૪૧; પ્રજવલા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૦૯) ૪ એસ.સી.સી. ૭૯૮; અવિનાશ મેહરોત્રા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૦૯) ૬ એસ.સી.સી. ૩૯૮, સંદર્ભિત.

૩.૨. જાહેર હિત અરજીનો બીજો તબક્કો આશરે ૧૯૮૦ના દાયકામાં શરૂ થયો હતો અને તે અદાલતોની નવીનતા તથા સર્જનાત્મકતા સાથે સંબંધિત હતો, જેમાં પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિતંત્ર, જંગલો, સમુદ્રી જીવન, વન્યજીવન, પર્વતો, નદીઓ અને ઐતિહાસિક સ્મારકો વગેરેના સંરક્ષણ માટે, તેમજ ખાસ કરીને વાયુ પ્રદૂષણ, જળ પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણીય હાસની સમસ્યા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતાં, દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવ્યા હતા. [ફરો ૪૫ અને ૮૧] [૭૨૯-એફ-જી; ૭૧૬-ડી]

એમ.સી. મહેતા અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬; રૂરલ લિટિગેશન એન્ડ એન્ટાઈટલમેન્ટ કેન્દ્ર, દેહરાદૂન અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૫ એસ.સી. ૬૫૨; છેત્રિય પ્રદૂષણ મુક્તિ સંઘર્ષ સમિતિ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૨૦૬૦; સુભાષ કુમાર વિ. બિહાર રાજ્ય અને

અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૪૨૦; એમ.સી. મહેતા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૮૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૭૧; વેલ્લોર સિટિઝન્સ વેલ્ફેર ફોરમ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૨૭૧૫; એમ.સી. મહેતા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૦૩૭; એમ.સી. મહેતા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૭૩૪; એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ વિ. પ્રો. એમ.વી. નાયડુ (નિવૃત્ત) અને અન્ય (૧૯૯૯) ૨ એસ.સી.સી. ૭૧૮; એસ્સાર ઓઈલ લિ. વિ. હાલાર ઉત્કર્ષ સમિતિ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી. ૧૮૩૪, કાર્પાટક ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એરિયાઝ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ વિ. શ્રી સી. કેનયપ્પા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૨૦૩૮; એમ.સી. મહેતા વિ. કમલ નાથ અને અન્ય (૨૦૦૦) ૬ એસ.સી.સી. ૨૧૩; મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, એ.પી.એસ.આર.ટી.સી. વિ. એસ.પી. સત્યનારાયણ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૯૬૨; રે. નોઈઝ પોલ્યુશન એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૩૧૩૬; ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વાયરો-લીગલ એક્શન વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૯૬) ૫ એસ.સી.સી. ૨૮૧; અને એસ. જગન્નાથ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૯૭) ૨ એસ.સી.સી. ૮૭, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૩. ૧૯૯૦ના દાયકાના તૃતીય તબક્કામાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે જાહેર હિતની વાદપ્રક્રિયાની હદ અને વ્યાપને વધુ વિસ્તૃત કર્યો અને ભ્રષ્ટાચારનો પર્દાફાશ કરવા તથા રાજ્યના શાસનમાં શુચિતા, પારદર્શિતા, પ્રામાણિકતા અને નૈતિકતા

જાળવવા માટે અનેક ચુકાદાઓ, આદેશો અથવા નિર્દેશો આપ્યા. શાસનમાં શુચિતા કાર્યક્ષમ વહીવટી પ્રણાલી માટે તથા દેશના વિકાસ માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે અને શાસનમાં શુચિતા સુનિશ્ચિત કરવા માટેની એક મહત્વપૂર્ણ આવશ્યકતા ભ્રષ્ટાચારનો અભાવ છે. વડી અદાલતોએ પણ અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતનું અનુસરણ કર્યું. [પરા ૧૦૬] [૭૩૯-ઈ-જી]

વિનીત નારાયણ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૮૮૯; રાજીવ રંજન સિંહ 'લાલન' અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૬) ૬ એસ.સી.સી. ૬૧૩.; એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૭) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧૦; એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૭) ૧૨ સ્કેલ ૯૧; સેન્ટર ફોર પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લિટિગેશન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૩૨૭૭; પરીના સ્વરૂપ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૦૮) ૧૩ સ્કેલ ૮૪; એલ. ચંદ્રકુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૯૭) ૩ એસ.સી.સી. ૨૬૧, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૪. ભારતીય અદાલતોને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા તથા અન્ય દેશોના જૂથ અથવા વર્ગ હિત અરજીઓમાંથી કંઈક પ્રેરણા મળી હોઈ શકે, પરંતુ આજ આપણે જે સ્વરૂપમાં જનહિત અરજીને જોઈએ છીએ તે મુખ્યત્વે સ્વદેશી રીતે વિકસિત થયેલું ન્યાયશાસ્ત્ર છે. વિવિધ પાસાઓ અને વિવિધ શાખાઓમાં

વિકસિત થયેલી જનહિત અરજી અદ્વિતીય છે. ભારતીય અદાલતોને તેમના ન્યાયિક કૌશલ્ય, સર્જનાત્મકતા અને વંચિત, ભેદભાવગ્રસ્ત તથા અન્ય રીતે નબળા સમાજવર્ગોને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવાની તીવ્ર ભાવનાથી, જનહિત અરજીના શીર્ષક હેઠળ દાખલ કરાયેલા કેસોની સુનાવણી કરતી વખતે માનવ જીવનના લગભગ દરેક પાસાને સ્પર્શ કર્યો છે. અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલ કેટલાક આવશ્યક અને મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશોના કારણે ભારતની ઉચ્ચ અદાલતોની વિશ્વસનીયતા અત્યંત વધેલી છે. જીવન અને સ્વતંત્રતાને નવી વ્યાખ્યા આપીને તથા પર્યાવરણીય સમતુલા, પર્યાવરણ અને જંગલોનું સંરક્ષણ કરવામાં સમાજના ગરીબ વર્ગોને સહાયરૂપ થવા બાબતે અદાલતોનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. [ફકરા ૧૫૯ અને ૧૬૦] [૭૫૪-બી-ઈ]

ઓશ્લેક વિ. રિચમન્ડ રિવર કાઉન્સિલ (૧૯૯૮) ૧૯૩ સી.એલ.આર. ૭૨ : (૧૯૯૮) ૧૫૨ એ.એલ.આર. ૮૩; ઓલિવર બ્રાઉન વિ. ટોપેકા બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન ૩૪૭ યુ.એસ. ૪૮૩, ૪૮૯-૪૯૩ (૧૯૫૪); એસોસિએશન ઓફ ડેટા પ્રોસેસિંગ સર્વિસ ઓર્ગેનાઇઝેશન્સ વિ. વિલિયમ બી. કેમ્પ ૩૯૭ યુ.એસ. ૧૫૦ (૧૯૭૦); ઓલિવ બી. બેરોઝ વિ. લેઓલા જેક્સન ૩૪૬ યુ.એસ. ૨૪૯ (૧૯૫૩), ૭૩ એસ.સીટી. ૧૦૩૧; યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિ. સ્ટુડન્ટ્સ ચેલેન્જિંગ રેગ્યુલેટરી એજન્સી પ્રોસીજર્સ (એસ.સી.આર.એ.પી.) ૪૧૨ યુએસ ૬૬૯ (૧૯૭૩); પોલ જે. ટ્રાફિકાન્ટે વિ. મેટ્રોપોલિટન લાઇફ ઇન્શ્યોરન્સ કંપની ૪૦૯ યુ.એસ. ૨૦૫ (૧૯૭૨); થોમસ ઇ. સિંગલટન વિ. જ્યોર્જ જે. એલ.

પુલ્ફ જરૂર યુ.એસ. ૧૦૬ (૧૯૭૬); કેપ્લિન વિ. ડ્રાયસડેલ જરૂર યુ.એસ.
 ૬૧૭, ૬૨૩-૨૪ એન. ૩ (૧૯૮૯); રોબેટ વોથ વિ. આઈરા સેલ્ડિન જરૂર
 યુ.એસ. ૪૯૦, ૫૧૧ (૧૯૭૫); જેમ્સ બી. હન્ટ વિ. વોશિંગ્ટન સ્ટેટ એપલ
 એડ્વર્ટાઈઝિંગ કમિશન, ૪૩૨ યુ.એસ. ૩૩૩, ૩૪૩ (૧૯૭૭); રે. રીડ,
 બોવેન એન્ડ કો. (૧૮૮૭) ૧૯ ક્યુબીડી ૧૭૪; એટર્ની-જનરલ ઓફ ધ
 ગેમ્બિયા વિ. પિએર સાર એન'જી ૧૯૬૧ એસી ૬૧૭; રેજિના વિ. કમિશનર
 ઓફ પોલીસ ઓફ ધ મેટ્રોપોલિસ, એક્સ પાર્ટે બ્લેકબર્ન [૧૯૬૮] ૨
 ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૮૯૩ ("બ્લેકબર્ન ૧"); બ્લેકબર્ન વિ. એટર્ની-જનરલ
 [૧૯૭૧] ૧ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૧૦૩૭; રેજિના વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ
 ઓફ ધ મેટ્રોપોલિસ, એક્સ પાર્ટે બ્લેકબર્ન [૧૯૭૩] ક્યુ.બી. ૨૪૧; રેજિના
 વિ. ગ્રેટર લંડન કાઉન્સિલ એક્સ પાર્ટે. બ્લેકબર્ન [૧૯૭૬] ૧
 ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૫૫૦; એટર્ની જનરલ એક્સ રેલ મેકલિફ્ટર વિ.
 ઇન્ડિપેન્ડન્ટ બ્રોડકાસ્ટિંગ ઓથોરિટી, (૧૯૭૩) ક્યુ.બી. ૬૨૯; ગુરિયેટ વિ.
 યુનિયન ઓફ પોસ્ટ ઓફિસ વર્કર્સ [૧૯૭૮] એ.સી. ૪૩૫; ઇનલેન્ડ રેવન્યૂ
 કમિશનર્સ વિ. નેશનલ ફેડરેશન ઓફ સેલ્ફ-એમ્પ્લોયડ એન્ડ સ્મોલ
 બિઝનેસેસ લિ. [૧૯૮૨] એ.સી. ૬૧૭; રેજિના વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ધ
 એન્વાયરમેન્ટ, એક્સ પાર્ટે રોઝ થિયેટર ટ્રસ્ટ કો. (૧૯૯૦) ૧ ક્યુ.બી. ૫૦૪;
 સૂબ્રમોની વિ. મિનિસ્ટર ઓફ હેલ્થ, ક્વાઝુલુ-નટાલ, ૧૯૯૮ (૧) એસએ
 ૭૬૫ (સીસી); ફેરેરા વિ. લેવિન એનઓ એન્ડ અદર્સ ૧૯૯૬ (૧) એસએ
 ૯૮૪ (સીસી); એસ વિ. દ્વાલા (સાઉથ આફ્રિકન હ્યુમન રાઈટ્સ કમિશન

ઈન્ટર્વીનિંગ), ૨૦૦૦ (૧) એસએ ૮૭૯; ઝિનવા એન્ડ અદર્સ વિ. વોક્સવેગન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (પીટિવાય) લિ. ૨૦૦૩ (૪) એસએ ૩૯૦, ઉલ્લેખિત.

૩.૫. ભારતમાં લોકહિત અરજીના વિકાસે બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, નેપાળ અને પાકિસ્તાન જેવા પડોશી દેશોની તથા અન્ય દેશોની ન્યાયિક પ્રણાલીઓ પર અસર પાડી છે. [પરા ૧૪૬] [૭૫૦-બી-સી]

જનરલ સેક્રેટરી, વેસ્ટ પાકિસ્તાન સોલ્ટ માઈનર્સ લેબર યુનિયન (સીબીએ) ખેવરા, ઝેલમ વિ. ધ ડાયરેક્ટર, ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એન્ડ મિનરલ ડેવલપમેન્ટ, પંજાબ, લાહોર ૧૯૯૪ એસસીએમઆર ૨૦૬૧ (પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલત); સુશ્રી શહલા જિયા વિ. વાપડા પીએલડી ૧૯૯૪ સર્વોચ્ચ અદાલત ૬૯૩, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

જાહેર હિત વાદનો દુરુપયોગ:

૪.૧. દુર્ભાગ્યવશ, છેલ્લા થોડા સમયમાં, નોંધાયું છે કે અદાલતો દ્વારા અત્યંત કાળજી અને સાવચેતી સાથે સાવચેતીપૂર્વક અલગ પાડી રચાયેલી, સર્જાયેલી અને પોષાયેલી આવી એક મહત્વપૂર્ણ અધિકારિતાનો, કેટલાક અરજીઓ કુટિલ હેતુઓથી દાખલ કરીને, સ્પષ્ટપણે દુરુપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. હવે એવો સમય આવ્યો છે કે ખરા અને સદ્ભાવપૂર્વકના જાહેર હિતની અરજીઓને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ, જ્યારે તુરંચ જાહેર હિતની અરજીઓને નિરોત્સાહિત કરવી જોઈએ. અદાલતના વિચારપૂર્વકના મત મુજબ, આ મહત્વપૂર્ણ

અધિકારિતાનું આ દેશના લોકોના વ્યાપક હિતમાં રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવું જરૂરી છે, પરંતુ તે હેતુસર અદાલતો દ્વારા આર્થિક તેમજ બિન-આર્થિક દિશાનિર્દેશોના આધારે તેના દુરુપયોગને અટકાવવા અને નિવારવા માટે અસરકારક પગલાં લેવાં આવશ્યક છે. [પરિચ્છેદ ૧૬૧ અને ૧૬૨] [૭૫૪-એફ-એચ]

બાલ્કો એમ્પ્લોઈઝ યુનિયન (રજિ.) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૩૫૦; નીતુ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૭૫૮; એસ.પી. આનંદ વિ. એચ.ડી. દેવેગૌડા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૨૭૨; સંજીવ ભટનાગર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૨૮૪૧; ચરણલાલ સાહુ અને અન્ય વિ. જ્ઞાની જૈલ સિંહ અને અન્ય એક, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૩૦૯; જે. જયલલિતા વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ તમિલનાડુ અને અન્ય (૧૯૯૯) ૧ એસ.સી.સી. ૫૩; હોલિકો પિક્ચર્સ પ્રા. લિ. વિ. પ્રેમ ચંદ્ર મિશ્રા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૯૧૩, ઉલ્લેખિત.

એવરીપુમન્સ હેલ્થ સેન્ટર સોસાયટી વિ. બ્રિજેસ પજ બી.સી.એલ.આર. (૨૦૬ એડન.) ૨૯૪; હેરિસ વિ. માર્શ ૬૭૯ એફ.સપ્પ. ૧૨૦૪ (ઈ.ડી.એન.સી. ૧૯૮૭); ફાયે વિ. પેના ૧૯૯ એફ.૩ડી ૧૩૩૨ (ટેબલ), ૧૯૯૯ ડબલ્યુ.એલ. ૯૭૪૧૭૦, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૪.૨. અદાલતે સાવચેત રહેવું જોઈએ કે તેની અધિકારિતાનો કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા તેમની વ્યક્તિગત હિતસાધના આગળ ધપાવવા માટે અથવા તેમની વ્યક્તિગત દુશ્મની કે દુશ્મનીઓ સંતોષવા માટે દુરુપયોગ ન થાય. ન્યાયની ધારા નિર્લજ્જ દાવેદારો દ્વારા પ્રદૂષિત થવા દેવી ન જોઈએ. [ફકરો ૧૮૬] [૭૬૩-એ-બી]

દત્તરાજ નાથુજી થાવરે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર અને અન્ય (૨૦૦૫) ૧ એસસીસી ૫૯૦, નો સંદર્ભ લેવાયો.

૪.૩. હાલના કેસમાં, પ્રેક્ટિસ કરતા એક વકીલે એક મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય પદને હીન દર્શાવવાનો ગંભીર પ્રયાસ કર્યો છે. અરજદારને જાણ હોવી જોઈએ હતી કે જે વિવાદ તેણે આ અરજીમાં ઉઠાવ્યો છે તે આ અદાલતની બંધારણ પીઠ દ્વારા અડધી સદી પહેલાં જ નિરાકૃત થઈ ચૂક્યો છે અને આ કેસમાં સંકળાયેલો વિવાદ હવે નવીન કાનૂની પ્રશ્ન તરીકે બાકી રહ્યો નથી. જાહેર હિતની વિવાદ અરજીના શીર્ષક હેઠળ બારના સભ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવતી અરજીમાં રજૂઆતમાં ચોકસાઈ અને શુદ્ધતાનો એક નિશ્ચિત સ્તર અનિવાર્ય પૂર્વશરત છે. બારના સભ્ય પાસેથી ઓછામાં ઓછું એટલી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તેઓએ પોતે ઉઠાવેલો મુદ્દો અગાઉથી નિરાકૃત છે કે નથી તે અંગે પ્રાથમિક સંશોધન તો કરેલું જ હોવું જોઈએ. આવી અરજી દાખલ કરનાર વકીલ અજ્ઞાનતાનો આશરો લઈ શકતા નથી. અરજદારે આવી તુરંચ અરજી દાખલ કરવાથી અવશ્ય નિવૃત્ત રહેવું જોઈએ હતું. આ કેસ જાહેર હિતની વિવાદ અરજીના

નામે અદાલતી પ્રક્રિયાના દુરુપયોગનો સ્પષ્ટ કેસ છે. આવી વૃત્તિને અસરકારક રીતે કાબૂમાં લેવી જરૂરી છે. [ફકરા ૧૮૯ અને ૧૯૦] [૭૬૩-સી-ઈ-એચ; ૭૬૪-એ-બી]

જ.જ. આથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે અરજદાર ખામીઓ અને ઊણપોના કારણે અદાલતને પોતાના જ ચુકાદાની પુનર્વિચારણા કરવા વિનંતી કરી શકે છે, પરંતુ તે સદ્ભાવપૂર્વકની રજૂઆત હોવી જોઈએ, જેમાં તમામ સંબંધિત કેસોની સમયક્રમ મુજબ ચાલી, ન્યાયિક અભિપ્રાય શું રહ્યો છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન, અને હાલના કાયદા પર પુનર્વિચારણા શા માટે થવી જોઈએ તે અંગે સુસંગત અને સ્પષ્ટ વિનંતી હોવી આવશ્યક હતી. દુર્ભાગ્યવશ, અરજદારે આ ક્વાયટ કરી નથી. [ફકરો ૧૯૧] [૭૬૪-સી-ઈ]

જ.પ. ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે, નોટિસની તામિલ હોવા છતાં, સામાવાળાઓએ, જેમણે શરૂઆતમાં વડી અદાલત સમક્ષ એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકને પડકારતી રિટ અરજી દાખલ કરી હતી, આ અદાલત સમક્ષ હાજરી આપી નહોતી. આથી અરજી દાખલ કરવામાં સામાવાળાઓની ગેરગંભીરતા અને પ્રતિબદ્ધતાના અભાવનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન થાય છે. [ફકરો ૪] [૬૯૭-સી]

જ.ક. કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની સમગ્રતાનો વિચાર કરતાં, વડી અદાલતમાં દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીની કાર્યવાહી રદ કરવામાં આવે છે. સામાવાળા-રિટ અરજદારોને વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલના નામે રૂ.૧,૦૦,૦૦૦/- (રૂપિયા એક લાખ) ખર્ચ તરીકે ચૂકવવાનો નિર્દેશ

આપવામાં આવે છે. જો ઉત્તરાખંડ વડી અદાલત લોયર્સ વેલફેર ફંડ નામે ભંડોળ અગાઉથી અસ્તિત્વમાં ન હોય, તો વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તે નામે ભંડોળ રચશે. આ વાત સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે અદાલત કોઈ પણ રીતે જાહેર હિતની વાદીને નિરુત્સાહિત કરતી નથી; અદાલત જે બાબત પર અંકુશ મૂકવા પ્રયત્નશીલ છે, તે તેનો દુરુપયોગ અને અપયોગ છે. [પરા ૧૯૨ થી ૧૯૪] [૭૬૪-એફ-એચ; ૭૬૫-એ-સી]

૫. જનહિત અરજીની પવિત્રતા અને પાવનતા જળવાઈ રહે તે માટે, નીચેના નિર્દેશો જારી કરવું અનિવાર્ય બન્યું છે:-

(૧) અદાલતોએ સાચી અને સદ્ભાવપૂર્વકની જનહિત અરજીને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ અને બાહ્ય વિચારણાઓને કારણે દાખલ કરવામાં આવેલી જનહિત અરજીને અસરકારક રીતે નિરોત્સાહિત કરી અંકુશમાં રાખવી જોઈએ.

(૨) જાહેર હિતની અરજીનો વ્યવહાર કરવા માટે દરેક વ્યક્તિગત ન્યાયાધીશ પોતાની જ પદ્ધતિ ઘડે તેના બદલે, દરેક હાઈકોર્ટે ખરા અર્થની જાહેર હિતની અરજીને પ્રોત્સાહિત કરવા અને આડહેતુસર દાખલ કરવામાં આવેલી જાહેર હિતની અરજીને નિરોત્સાહિત કરવા માટે નિયમો યોગ્ય રીતે ઘડવા તે યોગ્ય રહેશે. પરિણામે, જેઓએ હજી સુધી નિયમો બનાવ્યા નથી એવી વડી અદાલતોએ ત્રણ મહિનાની અંદર નિયમો ઘડવા જોઈએ. દરેક વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલને એવો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે વડી અદાલત દ્વારા તૈયાર

કરાયેલા નિયમોની નકલ તરત જ ત્યારબાદ આ અદાલતના સચિવ જનરલને મોકલવામાં આવે તેની ખાતરી કરે.

(૩) અદાલતોએ પી.આઈ.એલ. સુનાવણી માટે સ્વીકારતા પહેલાં અરજદારની ઓળખ અને વિશ્વસનીયતાની પ્રથમદષ્ટિએ ચકાસણી કરવી જોઈએ.

(૪) અદાલતે જનહિત અરજી સ્વીકારતા પહેલાં અરજીપત્રની સામગ્રીની સાચાશ બાબતે પ્રથમદર્શને સંતોષ પામવું જોઈએ.

(૫) અરજી સ્વીકારવા પહેલાં અદાલતને સંપૂર્ણ સંતોષ થવો જોઈએ કે તેમાં નોંધપાત્ર જાહેર હિત સંકળાયેલું છે.

(૬) અદાલતે ખાતરી કરવી જોઈએ કે જે અરજીમાં વ્યાપક જાહેર હિત, ગંભીરતા અને તાત્કાલિકતા સંકળાયેલી હોય તેને અન્ય અરજીઓ કરતાં અગ્રતા આપવામાં આવવી જોઈએ.

(૭) અદાલતોએ જાહેર હિત અરજીનો વિચાર કરવા પૂર્વે એ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે જાહેર હિત અરજીનો ઉદ્દેશ વાસ્તવિક જાહેર હાનિ અથવા જાહેર ઇજાનું નિવારણ કરાવવાનો છે. અદાલતે આ પણ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે જાહેર હિત અરજી દાખલ કરવાની પાછળ કોઈ વ્યક્તિગત લાભ, ખાનગી હેતુ અથવા આડકતરો હેતુ નથી.

(૮) અદાલતે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે બાહ્ય અને ગૂઢ હેતુઓસર તથાકથિત રસિયાઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવતી અરજીઓને નિરોત્સાહિત કરવી આવશ્યક છે, અને તે માટે દષ્ટાંતરૂપ ખર્ચ લાદીને અથવા તુરછ અરજીઓ તથા બાહ્ય વિંચારણાઓસર દાખલ કરવામા આવેલી અરજીઓને અંકુશમાં રાખવા માટે આવા જ અન્ય નવલ ઉપાયો અપનાવીને પગલાં લેવા જોઈએ.

[ફકરો ૧૯૮] [૭૬૫-જી-એચ; ૭૬૬-એ-એચ; ૭૬૭-એ-બી]

પ્રકરણ કાનૂન સંદર્ભ:

૧૯૬૨ સપ્લિ. (૩) એસ.સી.આર. ૮૯ પર પરિચ્છેદ ૮ માં આધાર રાખવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ નાગપુર ૩૩૦ નો પરિચ્છેદ ૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૧૯૭૯ વીકલી લૉ નોટ્સ ૭૭૩ નો પરિચ્છેદ ૧૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ રાજ. ૧૪૯ નો પરા ૧૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ ઓલ. ૧૩૩ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૩ માં કરવામાં આવ્યો છે

૨૦૦૫ (૩) ઈ.એસ.સી. ૨૦૦૧ નો પરા ૧૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૩) ૪ એસ.સી.સી. ૪૯ પર પરિચ્છેદ ૧૬ માં આધાર રાખવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ ઓરિસ્સા ૬૦ નો ઉલ્લેખ પરા ૧૭ માં કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૦૦૫) ૫ એસ.સી.સી. ૧૩૬નો પરા ૧૮માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૮૨) ૩ એસ.સી.સી. ૨૩૫ પર પરિચ્છેદ ૩૦માં અવલંબ રાખવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૯૮ નો પરિચ્છેદ ૩૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૮૦૨ નો પરિચ્છેદ ૩૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૮૪૪ નો પરિચ્છેદ ૪૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૫૪૯ નો પરિચ્છેદ ૪૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો।

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬ નો પરિચ્છેદ ૪૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

(૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૭૧ નો પરિચ્છેદ ૪૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૧૯૭૬ એસસીઆર ૩૦૬ નો પરિચ્છેદ ૪૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૧૪૫૫ નો પરિચ્છેદ ૫૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૧૬૭૫ નો પરિચ્છેદ ૫૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો।

એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૩૬૯ નો પરિચ્છેદ ૫૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૫૩૫ નો પરિચ્છેદ ૫૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૬૨૨નો પરા ૫૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૧૪૯ નો પરિચ્છેદ ૫૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૮૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૯૫ નો પરિચ્છેદ ૫૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૫૪૫ નો ઉલ્લેખ ફકરા ૬૦ માં કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૭૮ નો પરિચ્છેદ ૬૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૧૯૮૩ (૨) એસ.સી.સી. ૩૦૮ નો પરિચ્છેદ ૬૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૩૯ નો પરિચ્છેદ ૬૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૧૭૭ નો પરિચ્છેદ ૬૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૮૭) ૨ એસ.સી.સી. ૨૯૫ નો પરિચ્છેદ ૬૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૭૫૨ નો પરિચ્છેદ ૬૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦નો ઉલ્લેખ પરા ૬૮માં કરવામાં આવ્યો છે।

(૧૯૯૪) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૬ નો પરિચ્છેદ ૬૯માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૫) ૪ એસ.સી.સી. ૫૯૧ નો પરિચ્છેદ ૭૦ માં સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો

(૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૪ નો પરિચ્છેદ ૭૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૫) ૩ એસ.સી.સી. ૭૪૩ નો પરા ૭૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૬) ૭ એસ.સી.સી. ૨૦ નો પરિચ્છેદ ૭૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૬) ૬ એસ.સી.સી. ૭૫૬ નો પરા ૭૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૧૬ નો પરિચ્છેદ ૭૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૭) ૬ એસ.સી.સી. ૨૪૧ નો પરિચ્છેદ ૭૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૦૯) ૪ એસ.સી.સી. ૭૯૮ નો પેરા ૭૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૦૯) ૬ એસ.સી.સી. ૩૯૮ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૭૮ માં કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬ નો પરિચ્છેદ ૮૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૫ એસ.સી. ૬૫૨ નો પરિચ્છેદ ૮૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૨૦૬૦ નો પરિચ્છેદ ૮૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૪૨૦ નો પરિચ્છેદ ૮૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

(૧૯૮૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૭૧ નો ઉલ્લેખ પેરા ૯૦ માં કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૨૭૧૫ નો પરિચ્છેદ ૯૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૦૩૭ નો પરિચ્છેદ ૯૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો।

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૭૩૪ નો પરિચ્છેદ ૯૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૧૯૯૯) ૨ એસીસી ૭૧૮ નો પરા ૯૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી. ૧૮૩૪ નો પરિચ્છેદ ૯૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૨૦૩૮ નો પરિચ્છેદ ૯૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો।

(૨૦૦૦) ૬ એસ.સી.સી. ૨૧૩ નો ફકરો ૯૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૯૬૨ નો પરિચ્છેદ ૧૦૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૩૧૩૬ નો ઉલ્લેખ ફકરા ૧૦૧ માં કરવામાં આવ્યો છે।

(૧૯૯૬) ૫ એસ.સી.સી. ૨૮૧નો પરા ૧૦૨માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૭) ૨ એસ.સી.સી. ૮૭નો પરા ૧૦૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૮૮૯ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૦૭ માં કરવામાં આવ્યો

(૨૦૦૬) ૬ એસ.સી.સી. ૬૧૩ નો પરિચ્છેદ ૧૦૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૨૦૦૭) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧૦ નો પેરા ૧૦૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૦૭) ૧૨ સ્કેલ ૯૧ નો પરા ૧૧૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૩૨૭૭ નો પરિચ્છેદ ૧૧૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૦૦૮) ૧૩ સ્કેલ ૮૪ નો પરા ૧૧૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૭) ૩ એસ.સી.સી. ૨૬૧ નો પરિચ્છેદ ૧૧૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૯૮) ૧૯૩ સી.એલ.આર. ૭૨ : (૧૯૯૮) ૧૫૨ એ.એલ.આર. ૮૩ નો પરિચ્છેદ ૧૧૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૩૪૭ યુ.એસ. ૪૮૩, ૪૮૯-૪૯૩ (૧૯૫૪) નો ઉલ્લેખ ફક્ત ૧૨૧ માં કરવામાં આવ્યો

૩૯૭ યુ.એસ. ૧૫૦ (૧૯૭૦) નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૨૨ માં કરવામાં આવ્યો

૩૪૬ યુ.એસ. ૨૪૯ (૧૯૫૩), ૭૩ એસ.સીટી. ૧૦૩૧ નું પરિચ્છેદ ૧૨૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૪૧૨ યુએસ ૬૬૯ (૧૯૭૩) નો પરિચ્છેદ ૧૨૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૪૦૯ યુ.એસ. ૨૦૫ (૧૯૭૨) નો પેરા ૧૨૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૪૨૮ યુ.એસ. ૧૦૬ (૧૯૭૬) નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૨૮ માં કરવામાં આવ્યો છે

૪૯૧ યુ.એસ. ૬૧૭, ૬૨૩-૨૪ ન. ૩ (૧૯૮૯) નો પરિચ્છેદ ૧૨૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૪૨૨ યુ.એસ. ૪૯૦, ૫૧૧ (૧૯૭૫)નો પરિચ્છેદ ૧૨૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૪૩૨ યુ.એસ. ૩૩૩, ૩૪૩ (૧૯૭૭) નો પરિચ્છેદ ૧૨૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૮૮૭) ૧૯ ક્યૂબીડી ૧૭૪નો પરિચ્છેદ ૧૩૧માં સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો હતો

(૧૯૬૧) એસી ૬૧૭ પરા ૧૩૨ માં ઉલ્લેખિત

[૧૯૬૮] ૨ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૮૯૩ ("બ્લેકબર્ન ૧ માં ફક્ત ૧૩૩ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો

[૧૯૭૧] ૧ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૧૦૩૭નો પરિષેદ ૧૩૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

[૧૯૭૩] ક્યૂ.બી. ૨૪૧ નો પરિષેદ ૧૩૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

[૧૯૭૬] ૧ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૫૫૦ નો પરા ૧૩૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે।

(૧૯૭૩) ક્યૂ.બી. ૬૨૯ નો પરિષેદ ૧૩૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

[૧૯૭૮] એ.સી. ૪૩૫ નો ઉલ્લેખ પરા ૧૩૮ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૨] એ.સી. ૬૧૭નો પરિષેદ ૧૩૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૯૦) ૧ ક્યૂ.બી. ૫૦૪ નો પરિષેદ ૧૪૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૧૯૯૮ (૧) એસએ ૭૬૫ (સીસી) નો પરા ૧૪૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૧૯૯૬ (૧) એસએ ૯૮૪ (સીસી) નો પરિષેદ ૧૪૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૨૦૦૦ (૧) એસએ ૮૭૯ નો પરિષેદ ૧૪૪માં સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો

૨૦૦૩ (૪) એસએ ૩૯૦ નો પરિષેદ ૧૪૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

૧૯૯૪ એસસીએમઆર ૨૦૬૧ (પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલત) નો ઉલ્લેખ
પેરા ૧૫૦ માં કરવામાં આવ્યો

પી.એલ.ડી. ૧૯૯૪ સર્વોચ્ચ અદાલત ૬૯૩ નો પરિચ્છેદ ૧૫૪ માં ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૩૫૦ નો પરિચ્છેદ ૧૬૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં
આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૭૫૮ નો પરા ૧૬૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
હતો

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૨૭૨ નો પરિચ્છેદ ૧૬૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં
આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૨૮૪૧ નો પરા ૧૬૮ માં સંદર્ભ લેવાયો

(૨૦૦૫) ૧ એસ.સી.સી. ૫૯૦ નો સંદર્ભ ફરો ૧૬૯ માં લેવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૩૦૯ નો પરા ૧૭૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે

(૧૯૯૯) ૧ એસ.સી.સી. ૫૩ નો પેરા ૧૭૧ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૯૧૩ નો પરિચ્છેદ ૧૭૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

પજ બી.સી.એલ.આર. (૨ મી આવૃત્તિ) ૨૯૪ નો પરિચ્છેદ ૧૭૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૬૭૯ એફ.સપ્પ. ૧૨૦૪ (ઈ.ડી.એન.સી. ૧૯૮૭) નો પરિચ્છેદ ૧૭૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૧૯૯ એફ.૩ડી ૧૩૩૨ (ટેબલ), ૧૯૯૯ ડબલ્યુએલ ૯૭૪૧૭૦ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૮૦ માં કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૨) ૪ એસ.સી.સી. ૩૦૫ પરિચ્છેદ ૧૮૪ ઉપર અવલંબિત

(૨૦૦૩) ૭ એસ.સી.સી. ૫૪૬ નો ફરો ૧૮૫ માં આધાર લેવામાં આવ્યો

દીવાની અપીલી અધિકારક્ષેત્ર : દીવાની અપીલ નં. ૧૧૩૪-૧૧૩૫ ઓફ

૨૦૦૨.

નૈનિતાલ ખાતેની ઉત્તરાંચલની વડી અદાલતના દિનાંક ૧૨.૭.૨૦૦૧ અને ૧.૮.૨૦૦૧ના દીવાની વિવિધ રિટ અરજી ક્રમાંક ૬૮૯ એમ/બી સન ૨૦૦૧ માં આપેલ ચૂકાદો અને હુકમમાંથી.

દિનેશ ક્લિવેદી, એસ.એસ. શમશેરી, રચના શ્રીવાસ્તવ અપીલકર્તા તરફથી.

સામાવાળા તરફથી પી.એન. ગુપ્તા.

અદાલતનો ચુકાદો નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો હતો દ્વારા

દલવીર ભંડારી, ન્યાયાધીશ.

૧. ઉત્તરાંચલ રાજ્યએ (હવે ઉત્તરાખંડ) નૈનિતાલ સ્થિત ઉત્તરાંચલની વડી અદાલતની ક્ષિ-ન્યાયાધીશ પીઠ દ્વારા સિવિલ વિવિધ રિટ અરજી ક્રમાંક ૬૮૯ (એમ/બી) સન ૨૦૦૧ માં આપવામાં આવેલા તા. ૧૨.૭.૨૦૦૧ અને ૧.૮.૨૦૦૧ ના આદેશો સામે આ અપીલો દાખલ કરી છે.

૨. એલ. પી. નથાનીની નિમણૂકને વડી અદાલતમાં એક જાહેર હિત અરજીમાં આ આધારે પડકારવામાં આવી હતી કે બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૬૫ ને અનુચ્છેદ ૨૧૭ સાથે વાંચતાં, તેઓ ઉત્તરાખંડના એડવોકેટ જનરલનું ગૌરવશાળી પદ ધારણ કરી શકતા નહોતા. સામાવાળા અનુસાર, શ્રી નથાની એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિમણૂક પામવા માટે અયોગ્ય હતા, કારણ કે તેઓ એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિમણૂક પામ્યા તે પહેલાં જ તેઓ ૬૨ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. હાઈકોર્ટ અરજી સ્વીકારી અને રાજ્ય સરકારને ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દા અંગે ૧૫ દિવસની અંદર નિર્ણય લેવા તથા તે અંગે વડી અદાલતને અવગત કરવા નિર્દેશ આપ્યો.

૩. ઉત્તરાંચલ રાજ્યએ આ અદાલત સમક્ષ ૬.૮.૨૦૦૧ના રોજ સ્પેશ્યલ લિવ પિટિશનઓ દાખલ કરી હતી. આ અદાલતે ૯.૮.૨૦૦૧ના તારીખના

હુકમ દ્વારા વડી અદાલતના આક્ષેપિત ચુકાદાના અમલ પર સ્થગિતી મૂકી હતી. તે બાદ ૧૧.૨.૨૦૦૨ના રોજ, આ અદાલતે અનુમતિ મંજૂર કરી અને અગાઉ આપવામાં આવેલી સ્થગિતી યથાવત્ રહેશે તેવી દિશા આપી હતી.

૪. એવું ઉલ્લેખ કરવું પ્રાસંગિક રહેશે કે, નોટિસની તામિલ છતાં, નાથાણીની એડવોકેટ જનરલ તરીકેની નિમણૂકને પડકારતી, વડી અદાલતમાં પ્રારંભે રિટ અરજિ દાખલ કરનાર સામાવાળાઓ આ અદાલત સમક્ષ હાજર રહ્યા નહોતાં. આથી અરજિ દાખલ કરવામાં સામાવાળાઓની ગંભીરતાનો અભાવ અને પ્રતિબદ્ધતાનો અભાવ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત થાય છે.

૫. આ કેસમાં સંકળાયેલા વિવાદની તપાસ કરવા અમે આગળ વધીએ તે પહેલાં, એડવોકેટ જનરલના પદ તથા બંધારણમાં આ પદ પર નિમણૂક માટેની લાયકાતો અંગે વ્યવસ્થા કરતી બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૬૫ અને ૨૧૭ અહીં ઉદ્ઘૃત કરવી યોગ્ય ગણીએ છીએ. રાજ્યો માટે એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક અંગે વ્યવસ્થા કરતી અનુચ્છેદ ૧૬૫ નીચે મુજબ પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

"૧૬૫. રાજ્ય માટેનો એડવોકેટ જનરલ. –

(૧) દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ તે રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલ તરીકે એવી વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે, જે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામવા માટે પાત્ર હોય.

(૨) રાજ્યના એડવોકેટ જનરલનું કર્તવ્ય રહેશે કે તે રાજ્ય સરકારને આવા કાનૂની વિષયો અંગે સલાહ આપે અને રાજ્યપાલ દ્વારા સમયાંતરે તેને સંદર્ભિત અથવા સોંપવામાં આવતી કાનૂની સ્વરૂપની અન્ય એવી ફરજો બજાવે, તેમજ આ બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ અથવા તત્કાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા તેના પર સોંપવામાં આવેલા કાર્યોનું નિર્વહણ કરે.

(૩) એડવોકેટ જનરલ ગવર્નરની પ્રસન્નતા સુધી પદ પર રહેશે, અને ગવર્નર નક્કી કરે તેવી મહેનતાણું પ્રાપ્ત કરશે.

૬. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને પદની શરતો સાથે સંબંધિત અનુચ્છેદ ૨૧૭ નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવે છે :

૨૧૭ – વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને પદની શરતો. –

(૧) વડી અદાલતના દરેક ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળના વોરંટ દ્વારા ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, રાજ્યના રાજ્યપાલ અને, મુખ્ય ન્યાયાધીશ સિવાયના ન્યાયાધીશની નિમણૂકના કિસ્સામાં, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી કરશે, અને તે, વધારાના અથવા કાર્યકારી ન્યાયાધીશના કિસ્સામાં, અનુચ્છેદ ૨૨૪માં જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તેમ, અને અન્ય કોઈ પણ કિસ્સામાં, તે બાંસઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી, પદ ધારણ કરશે:

પરંતુ શરત એવી કે –

(એ) કોઈ ન્યાયાધીશ પોતાના હસ્તાક્ષરવાળા લેખિત પત્ર દ્વારા, જે રાષ્ટ્રપતિને સંબોધિત હોય, પોતાનું પદત્યાગ કરી શકે છે;

(બી) એક ન્યાયાધીશને સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને દૂર કરવાની બાબતે અનુચ્છેદ ૧૨૪ ની ખંડ (૪) માં જોગવાઈ કરવામાં આવેલી રીત મુજબ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેના પદ પરથી દૂર કરી શકાય છે;

(સી) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેની નિમણૂક થવાથી અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદર આવેલી કોઈ અન્ય વડી અદાલતમાં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેની બદલી થવાથી ન્યાયાધીશનું પદ ખાલી થશે.

(૨) કોઈ વ્યક્તિ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે લાયક ગણાશે નહીં, જો સુધી તે ભારતનો નાગરિક ન હોય અને—

(એ) એ ભારતમાં આવેલ પ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યું હોય; અથવા

(બી) ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી વડી અદાલતનો, અથવા અનુક્રમે આવી બે અથવા તેથી વધુ અદાલતોનો, વકીલ રહ્યો હોય;

સ્પષ્ટીકરણ: આ ખંડના હેતુઓ માટે—

(એ) ભારતના પ્રદેશમાં કોઈ વ્યક્તિએ ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યું હોય તે સમયગાળાની ગણતરી કરતી વખતે, તેણે કોઈ ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યા

પછીનો એવો કોઈપણ સમયગાળો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે, જેના દરમિયાન તે વ્યક્તિ વડી અદાલતનો વકીલ રહી હોય અથવા ટ્રિબ્યુનલના સભ્યનું પદ ધારણ કર્યું હોય અથવા સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ એવું કોઈ પદ ધારણ કર્યું હોય, જેના માટે કાયદાનું વિશેષ જ્ઞાન આવશ્યક હોય ;

(એએ) વડી અદાલતના એક વકીલ તરીકે કોઈ વ્યક્તિ રહેલો હતો તે અવધિની ગણતરી કરતાં, તે વ્યક્તિ વકીલ બન્યા પછી જે સમયગાળા દરમિયાન ન્યાયિક પદ પર રહ્યો હોય અથવા ટ્રિબ્યુનલના સભ્યનું પદ ધારણ કર્યું હોય અથવા સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ કાયદાના વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા ધરાવતું કોઈ પદ ધારણ કર્યું હોય, તેવો કોઈપણ સમયગાળો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે;

(બી) ભારતના પ્રદેશમાં કોઈ વ્યક્તિએ ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યું હોય અથવા વડી અદાલતનો વકીલ રહ્યો હોય તે સમયગાળાની ગણતરી કરતાં, આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાંનો એવો કોઈપણ સમયગાળો તેમાં સમાવેશ કરવો, જે દરમિયાન તેણે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના દિવસે પહેલાં, ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૩૫માં વ્યાખ્યાયિત ભારતની અંદર આવતાં કોઈ વિસ્તારમાં ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યું હોય, અથવા તેવા કોઈ વિસ્તારમાં આવેલી કોઈ વડી અદાલતનો વકીલ રહ્યો હોય, જે સ્થિતિ લાગુ પડતી હોય તે મુજબ.

(૩) જો વડી અદાલતના કોઈ ન્યાયાધીશની ઉંમર અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય, તો તે પ્રશ્નનો નિર્ણય ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કર્યા બાદ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રપતિનો નિર્ણય અંતિમ રહેશે."

૭. વડી અદાલતની ક્લિસ્ટર પીઠે પડકારાયેલ ચુકાદામાં નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૬૫ની પ્રથમ ઉપકલમ એ બાબત પર આગ્રહ મૂકે છે કે રાજ્યપાલ એડવોકેટ જનરલ તરીકે એવી વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે જે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયકાત ધરાવતી હોય. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક માટેની લાયકાતો અનુચ્છેદ ૨૧૭ની બીજી ઉપકલમમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. આ સાચું છે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ની પ્રથમ ઉપકલમ કહે છે કે વડી અદાલતનો ન્યાયાધીશ "તેઓ ૬૦ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પદ પર રહેશે" (સંબંધિત સમયે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિવૃત્તિની વય ૬૦ વર્ષ હતી અને હવે તે ૬૨ વર્ષ છે). ક્લિસ્ટર પીઠે આગળ એમ પણ ઠરાવ્યું હતું કે ત્યારે ખરેખરનો પ્રશ્ન એ હતો કે શું આ જોગવાઈને લાયકાત નિર્ધારિત કરતી જોગવાઈ તરીકે સમજવી કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂકની અવધિ નિર્ધારિત કરતી જોગવાઈ તરીકે સમજવી. આગળ એમ પણ ઠરાવાયું હતું કે આ જોગવાઈ બીજી ઉપકલમમાં આવતી નથી, તેથી તેને માત્ર વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂકની અવધિ નિર્ધારિત કરતી જોગવાઈ તરીકે જ સમજવી શકાય. અદાલતે આગળ નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ની પ્રથમ ઉપકલમમાં અવધિ સંબંધિત

જોગવાઈઓ એડવોકેટ જનરલ પર લાગુ કરી શકાતી નથી, કારણ કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૧૬૫ની ત્રીજી ઉપકલમમાં એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકની અવધિ વિશે વિશિષ્ટ જોગવાઈ છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એડવોકેટ જનરલ રાજ્યપાલની પ્રસન્નતા સુધી પદ પર રહેશે. ન્યાયાધીશના કિસ્સામાં જેમ કોઈ નિશ્ચિત વયના સંદર્ભથી નિમણૂકની અવધિ મર્યાદિત કરવામાં આવે છે તેમ આ જોગવાઈ નિમણૂકની અવધિને કોઈ વિશિષ્ટ વયના સંદર્ભથી મર્યાદિત કરતી નથી; તેથી તેમાં "તેઓ ૬૦ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી" એવા શબ્દો ઉમેરવા માન્ય નથી. તેથી બંધારણની આ વિશિષ્ટ જોગવાઈને કોઈ મર્યાદા વિના પ્રભાવ આપવો જ જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિની એડવોકેટ જનરલ તરીકે, માનીએ કે, ૫૫ વર્ષની વયે નિમણૂક કરવામાં આવે, તો તેણે ૬૨ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરતાં જ પદ છોડવું જ પડશે એવું માનવા માટે કોઈ આધાર નથી, માત્ર એટલા માટે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ની પ્રથમ ઉપકલમમાં વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ વિશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. જો આ જ સાચી સ્થિતિ હોય, અને અમે માનીએ છીએ કે એવી જ છે, તો વ્યક્તિ ૬૨ વર્ષથી વધુ વયની હોવા કારણે નિમણૂક દોષપૂર્ણ ગણાતી નથી, જો સુધી તેની પાસે અનુચ્છેદ ૨૧૭ની બીજી ઉપકલમમાં નિર્ધારિત લાયકાતો હોય.

૮. ઉત્તરાખંડ રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી દિનેશ દ્વિવેદીએ રજૂ કર્યું કે, અડધી સદીથી પણ વધુ સમય પહેલાં, જી.ડી. કરકરે વિ. ટી.એલ. શેવડે અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ નાગપુર ૩૩૦] માં, આ

વિવાદનો નાગપુર વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા નિરાકરણ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ચુકાદાને આ સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે એટલાસ સાયકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. સોનેપત વિ. તેમના કામદારો [૧૯૬૨ (સપ્લ. ૩) એસ.સી.આર. ૮૯] ના કેસમાં મંજૂરી આપી હતી. કરકરેના કેસમાં (ઉપરોક્ત), નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

૨૫. એ સ્પષ્ટ છે કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશને લગતી બધી જ જોગવાઈઓ એડવોકેટ જનરલ પર લાગુ કરી શકાય તેવી નથી. આ બંને પદો માટેના વેતન-પરિશ્રમિક સંબંધિત પ્રાવધાનો જુદા છે. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ અંગે અનુચ્છેદ ૨૨૧ લાગુ પડે છે. એડવોકેટ જનરલ અંગે અનુચ્છેદ ૧૬૫ ની ખંડ (૩) લાગુ પડે છે અને તે રાજ્યપાલ નક્કી કરે તેવું પરિશ્રમિક મેળવે છે.

૨૬. અનુચ્છેદ ૧૬૫ની પ્રથમ ઉપકલમ જે વાત ઉપર આગ્રહ રાખે છે તે એવી છે કે રાજ્યપાલ રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલ તરીકે એવી વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે, જે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક થવા માટે પાત્ર હોય. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક માટેની લાયકાતો અનુચ્છેદ ૨૧૭ની બીજી ઉપકલમમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. એ સાચું છે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ની પ્રથમ ઉપકલમમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વડી અદાલતનો ન્યાયાધીશ "તે ૬૦ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પદ પર રહેશે". ત્યારબાદનો ખરાબરો પ્રશ્ન એ છે કે શું આ જોગવાઈને લાયકાત નિર્ધારિત કરતી

જોગવાઈ તરીકે સમજવાની કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂકની અવધિ નિર્ધારિત કરતી જોગવાઈ તરીકે સમજવાની. કારણ કે આ જોગવાઈ બીજી ઉપકલમમાં આવતી નથી, તેથી તેને ફક્ત વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂકની અવધિ નિર્ધારિત કરતી જોગવાઈ તરીકે જ સમજવી શકે.

૨૭. અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના પ્રથમ ઉપખંડમાં કાર્યકાળ અંગે જે જોગવાઈ છે તે એડવોકેટ જનરલને લાગુ કરી શકાતી નથી, કારણ કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૧૬૫ ના ત્રીજા ઉપખંડમાં એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકના કાર્યકાળ અંગે વિશિષ્ટ જોગવાઈ સમાવિષ્ટ છે, જેમાં કહેવાયું છે કે એડવોકેટ જનરલ રાજ્યપાલના પ્રસાદપર્યંત પદ પર રહેશે. આ જોગવાઈમાં, ન્યાયાધીશના કેસમાં જેમ હોય છે તેમ, કોઈ નિશ્ચિત વયના સંદર્ભથી નિમણૂકનો કાર્યકાળ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો નથી; તેથી તેમાં “જ્યાં સુધી તે સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી” એવા શબ્દો ઉમેરવા માન્ય નથી. તેથી બંધારણની આ વિશિષ્ટ જોગવાઈને કોઈપણ મર્યાદા વિના અમલમાં મુકવી જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિને, માનીએ કે, પંચાવન વર્ષની વયે એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે, તો તે સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેણે પદ પર રહેવાનું બંધ કરવું જ પડે એવો ઠરાવ કરવા માટે કોઈ આધાર નથી, માત્ર એટલા માટે કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ વિશે એવો ઉલ્લેખ અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના પ્રથમ ઉપખંડમાં કરવામાં આવ્યો છે. જો એ જ સાચી કાનૂની સ્થિતિ હોય, અને અમે માનીએ

છીએ કે એ જ છે, તો પછી વ્યક્તિ સાઠ વર્ષથી વધુ વયની છે એટલા માત્રથી તેની નિમણૂક ખોટી ગણાવી શકાતી નથી, જો સુધી કે તેની પાસે અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના બીજા ઉપખંડમાં નિર્ધારિત લાયકાતો હોય. એવો કોઈ સૂચન કરવામાં આવ્યો નહોતો કે બિનઅરજદાર પાસે તે ઉપખંડમાં નિર્ધારિત લાયકાતો નથી.

૨૮. વડી અદાલતના દરેક ન્યાયાધીશે “તે સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પદ પર રહેશે” એવી જોગવાઈના બે પાસાં છે. એક પાસાથી જોવામાં આવે તો, વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત કરાયેલ વ્યક્તિને તે સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી સારા વર્તન દરમિયાન પદકાળની ખાતરી તરીકે તેને જોવામાં આવી શકે છે; જ્યારે બીજા પાસાથી જોવામાં આવે તો, તે એક અયોગ્યતા તરીકે પણ જોવામાં આવી શકે છે, કારણ કે કોઈ ન્યાયાધીશ સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કર્યા પછી અધિકારરૂપે પોતાનું પદ ધારણ કરી શકતો નથી.

૨૯. અમે “અધિકારરૂપે” એમ એટલા માટે કહીએ છીએ કે કલમ ૨૨૪ હેઠળ, જે વ્યક્તિ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોય તેને વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવા અને કાર્ય કરવા વિનંતી કરી શકાય છે. તેથી, કોઈ વ્યક્તિએ સાઠ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી હોવું, ન્યાયાધીશના કાર્યો બજાવવા માટેની અયોગ્યતા તરીકે ગણવામાં આવી શકતું નથી. પરંતુ અરજદારના વિદ્વાન વકીલે, બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧૭ હેઠળ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયક વ્યક્તિના મામલા અને કલમ ૨૨૪ હેઠળ ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવા અને કાર્ય કરવા વિનંતી કરાયેલી

વ્યક્તિના મામલા વચ્ચે ભેદ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧૭ હેઠળ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયક વ્યક્તિના મામલા અને કલમ ૨૨૪ હેઠળ બેસવા અને કાર્ય કરવા વિનંતી કરાયેલી વ્યક્તિના મામલા વચ્ચેનો ભેદ, ન્યાયાધીશના કાર્યો બજાવવા માટેની લાયકાત અંગે નથી, પરંતુ કલમ ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩ વગેરે દ્વારા જોગવાઈ કરાયેલ બાબતો અંગે છે. બંધારણની ભાષામાં કહીએ તો, ન્યાયાધીશ સાઠ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત થવાથી અનુચ્છેદ ૨૧૭ના ઉપબંધ (૨) માં નિર્ધારિત લાયકાતો ગુમાવતો નથી. જે વ્યક્તિ તે ઉંમર પ્રાપ્ત કરે છે તેને ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત કરી શકાતી નથી, તેનું કારણ એ નથી કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ના ઉપબંધ (૨) ના અર્થમાં તે એવી નિમણૂક માટે લાયક નથી, પરંતુ કારણ એ છે કે તે કલમનો ઉપબંધ (૧) સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરે છે કે ન્યાયાધીશ સાઠ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી પદ પર રહેશે.

(૩૦) જો અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના પ્રથમ ખંડમાં રહેલી જોગવાઈ, જે સાઠ વર્ષની ઉંમર સુધી પદાધિકારની અવધિની ખાતરી તરીકે જોવામાં આવે છે, એડવોકેટ જનરલને ઉપલબ્ધ ન હોય કારણ કે તે રાજ્યપાલની પ્રસન્નતા દરમિયાન પદ પર રહે છે, તો એ જ જોગવાઈને અયોગ્યતા રૂપે અર્થઘટિત કરીને તેને તેના પર લાગુ કરવાની કોઈ બાધ્યકારી કારણસર જરૂરિયાત અમને દેખાતી નથી. તેથી, અમારો મત એવો છે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭ નો પ્રથમ ખંડ, અનુચ્છેદ ૧૬૫ ના પ્રથમ ખંડ સાથે એમ વાંચી શકાય નહીં કે જેથી કોઈ

વ્યક્તિને સાઠ વર્ષની ઉંમર પછી એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિમણૂક કરવામાંથી અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવે. આ મુદ્દે અમને કોઈ શંકા નથી. જો આ પ્રશ્ન શંકામુક્ત નથી એમ માનવામાં આવે તો પણ, કારણ કે અરજદાર અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના પ્રથમ ખંડને બિનઅરજદાર વિરુદ્ધ અયોગ્યતા લાદતી જોગવાઈ તરીકે અર્થઘટિત કરવા ઇચ્છે છે, અમે આ વાત ભૂલી શકતા નથી કે અયોગ્યતા ઉપજાવતી જોગવાઈઓનું કડક અર્થઘટન કરવું પડે છે: પરમેશ્વરમ પિલ્લૈ ભાસ્કર પિલ્લૈ વિ. સ્ટેટ', [૧૯૫૦-૫ ડોમ એલ.આર. (ટ્રાય) ૩૮૨]. પ્રિવી કાઉન્સિલના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવેલ અર્થઘટનનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જો અયોગ્યતા લાદતી જોગવાઈના અર્થ અંગે કોઈ અનિશ્ચિતતા હોય, તો જે અર્થઘટન વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના પક્ષમાં હોય તેને અમલમાં મૂકવું જોઈએ : 'ડેવિડ વિ. ડી'સિલ્વા', [૧૯૩૪ એ.સી. ૧૦૬].

(૩૧) બિન-અરજદારની વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી તેને એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય નહીં, એવી દલીલમાં કોઈ જ બળ નથી. વિદ્વાન વકીલે અમારું ધ્યાન બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨ની ઉપકલમ (૪)(એ) તરફ દોર્યું અને રજૂ કર્યું કે બંધારણ, જે વ્યક્તિ ન્યાયાધીશ રહી ચૂકી છે અને જે વ્યક્તિ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયકાત ધરાવે છે, એમ બંને વચ્ચે ભેદ કરે છે. અમારી દૃષ્ટિએ આ જોગવાઈ માત્ર એવી વ્યક્તિઓના વર્ગોની સંપૂર્ણ યાદી આપે છે કે જેઓ સલાહકાર બોર્ડ રચી શકે. આવી વ્યક્તિઓ હાલ ન્યાયાધીશ

હોવી જોઈએ, અથવા અગાઉ ન્યાયાધીશ રહી ચૂકી હોવી જોઈએ, અથવા વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયકાત ધરાવતી હોવી જોઈએ. તેથી, અનુચ્છેદ ૧૬૫ની પ્રથમ ઉપકલમને અનુચ્છેદ ૨૧૭ની પ્રથમ ઉપકલમ સાથે વાંચવી જોઈએ કે નહીં, તે પ્રશ્ન સાથે આ જોગવાઈનો કોઈ સંબંધ નથી; અને તે પ્રશ્નનો જવાબ અમે અગાઉથી નકારાત્મક આપ્યો છે. બિન-અરજદારનો મામલો વિશિષ્ટ છે. અનુચ્છેદ ૨૨૦ તેના પર લાગુ પડતો નથી, કારણ કે બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી તેણે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે પદ ધારણ કર્યું નહોતું. તેથી, તે અનુચ્છેદમાં સમાવાયેલ પ્રતિબંધ પણ તેના માર્ગમાં અવરોધરૂપ બનતો નથી."

૯. આ અદાલતના એક ચુકાદા દ્વારા વિવાદનો મુદ્દો સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિત થઈ ગયો હોવા છતાં, વિવિધ વડી અદાલતો સમક્ષ અનેક રિટ અરજીઓમાં આ મુદ્દો સમયાંતરે ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. અમે કેટલાક ચુકાદાઓનું પુનઃઉત્પાદન કરીશું જેથી દર્શાવી શકાય કે આ અદાલતે વિવાદનો અંતિમ રીતે નિરાકરણ કરી દીધા પછી, એ જ રાહત માટે વિચારી વિના અરજીઓ દાખલ કરવાથી ન્યાયિક વ્યવસ્થાપર અનાવશ્યક ભાર ઊભો થાય છે અને પરિણામે વાસ્તવિક અને સદ્ભાવના ધરાવતા કેસોના નિકાલમાં અતિશય વિલંબ થાય છે.

૧૦. નીચેના કેસો દર્શાવે છે કે, આ અદાલત દ્વારા મામલો અંતિમ રીતે નિશ્ચિત થયા પછી, કેટલાંક વડી અદાલતોમાં સમાન વિવાદ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો :

૧૧. ઘનશ્યામ ચંદ્ર માથુર વિ./એસ. રાજ્ય રાજસ્થાન તથા અન્ય [૧૯૭૯ વિકલી લો નોટ્સ ૭૭૩] માં, એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકને ફરી એકવાર પડકારવામાં આવી હતી. અદાલતે એમ ધારણ કર્યું કે "ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૫ માં નિવૃત્તિ માટેની કોઈ વચનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશને લાગુ પડતી નિવૃત્તિની વચ, એડવોકેટ જનરલના પદ પર લાગુ પડતી નથી".

૧૨. ડૉ. ચંદ્ર ભાન સિંહ વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન તથા અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ રાજ ૧૪૯] માં, એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકની માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નને પડકારવામાં આવ્યો હતો. આ કેસમાં અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિવૃત્તિની ઉંમર એડવોકેટ જનરલના પદ પર લાગુ પડતી નથી. અદાલતે નોંધ્યું હતું કે બંધારણમાં વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો માટે રહેલી તમામ જોગવાઈઓ, જેમ કે વેતનપરિશ્રમ અને પદનો કાર્યકાળ, એડવોકેટ જનરલના પદ પર લાગુ પડતી નથી.

૧૩. મનિન્દ્ર નાથ રાય અને અન્ય વિ. વિરેન્દ્ર ભાટિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ ઓલ. ૧૩૩], માં એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકને ફરી એકવાર પડકારવામાં આવી હતી. અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧૭ ના ઉપખંડ (૧) ની જોગવાઈનું અનુસરણ એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકના મામલે કરવું જોઈએ એવો દલીલ સંપૂર્ણપણે ભ્રાંતિપૂર્ણ છે. બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧૭ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની

નિમણૂક તથા તેમના પદની શરતો સાથે સંબંધિત છે. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂકના મામલે રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કરવાની બાબતને એડવોકેટ જનરલની નિમણૂકના મામલે આવશ્યકતા તરીકે માનવી શકાતી નથી. એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક ઉપરોક્ત કલમ દ્વારા નિયંત્રિત થતી નથી, જે બંધારણના ભાગ ૬ ના અધ્યાય-૫ માં આવે છે, જ્યારે રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક સાથે સંબંધિત અનુચ્છેદ ૧૬૫ ભાગ ૬ ના અધ્યાય ૨ માં આવે છે. એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક માટે તેમજ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક માટે બંધારણની યોજના સર્વથા ભિન્ન છે.

૧૪. ઈ.સ. ૨૦૦૫ની ૪.૨.૨૦૦૫ તારીખના અલાહાબાદ વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના પ્રેમ ચંદ્ર શર્મા અને અન્ય વિ. મિલન બેનરજી અને અન્ય, રિટ અરજી નં. ૭૧૬ (એમ/બી) સન ૨૦૦૫, જે [૨૦૦૫ (૩) ઈ.એસ.સી. ૨૦૦૧] માં અહેવાલિત છે, તે ચુકાદામાં ભારતના એટર્ની જનરલની નિમણૂકને પડકારવામાં આવી હતી અને ક્વો વોરંટો સ્વરૂપની રિટ જારી કરવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી, કારણ કે અરજદાર મુજબ સામાવાળા મિલન બેનરજીએ પહેલેથી જ ૬૫ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેમને ભારતના એટર્ની જનરલ તરીકે નિમણૂક કરી શકાતા નહોતા. તે કેસમાં, વિભાગીય ખંડપીઠે જી.ડી. કરકરેના કેસમાં (ઉપરોક્ત) નાગપુર વડી

અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના ચુકાદા પર આધાર રાખ્યો હતો. અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

સંવિધાનની વિવિધ જોગવાઈઓની તપાસ કયા પછી, એ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતનું સંવિધાન વિવિધ સાંવિધાનિક નિયુક્ત અધિકારીઓની નિવૃત્તિ વય નિર્ધારિત કરતું નથી. એટર્ની જનરલ, સોલિસિટર જનરલ તથા રાજ્યના એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક માટે કોઈ ઉચ્ચતમ વય મર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નથી. આપણા દેશમાં પ્રચલિત લોકશાહી પ્રણાલીમાં, એટર્ની જનરલની નિમણૂક પ્રધાનમંત્રીની ભલામણ પર ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને પરંપરાગત રીતે તેઓ પ્રધાનમંત્રી સાથે રાજીનામું આપે છે. અરજદાર તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ એટર્ની જનરલની નિવૃત્તિ વય સંબંધિત કોઈ કાયદો અથવા પહેલેથી જ ૬૫ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલી વ્યક્તિને એટર્ની જનરલ તરીકે નિમણૂક કરવા અંગે સંવિધાનમાં કોઈ પ્રતિબંધ દર્શાવી શક્યા નહોતા. અમારી વિચારપૂર્વકની માન્યતા એ છે કે, જ્યાં સુધી એટર્ની જનરલની નિમણૂકનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી તે પદની મહત્વતા, જવાબદારી અને ઉચ્ચ દરજ્જાને ધ્યાનમાં લેતા, સંવિધાનના શબ્દ અને ભાવના મુજબ, ભારતના એટર્ની જનરલ તરીકે નિમણૂક થવા માટે બારના સભ્ય માટે કેટલીક આવશ્યકતાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં સંવિધાનના રચયિતાઓએ લઘુત્તમ આવશ્યક લાયકાત નિર્ધારિત કરવી જરૂરી માની અને એવું નક્કી કર્યું કે જે વ્યક્તિ આ માનનીય અદાલતના ન્યાયાધીશ

તરીકે નિમણૂક પામવા લાયક હોય, તેને ભારતના એટર્ની જનરલ તરીકે નિમણૂક કરી શકાય.

તથાપિ, આ પરિસ્થિતિથી કોઈપણ રીતે આવી નિષ્કર્ષે પહોંચી શકાય નહીં કે એટર્ની જનરલ ૬૫ વર્ષની ઉંમર બાદ પોતાનું પદ ધારણ કરી શકતા નથી. ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ, એવા વિવિધ સાંવિધાનિક પદાધિકારીઓ છે જેઓના પદ ધારણ કરવા માટે કોઈ બાહ્ય વયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નથી.

૧૫. ઉપરોક્ત ચુકાદાઓમાં કાયદાનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન થયેલ હોવાથી, આ વિવાદ પૂર્ણપણે નિરાકરિત થઈ ગયો છે કે રાજ્ય માટે એડવોકેટ જનરલની નિમણૂક તે/તેણીએ ૬૨ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે, ભારત માટે એટર્ની જનરલની નિમણૂક તે/તેણીએ ૬૫ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ કરી શકાય છે. અન્ય સત્તાધિકારીઓની નિમણૂક સંબંધિત અનેક અન્ય મામલાઓમાં પણ અદાલતોએ સતત આવો જ અભિપ્રાય સ્વીકાર્યો છે.

૧૬. આ સર્વોચ્ચ અદાલતે બિનચ ક્રાંત મણી ત્રિપાઠી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [૧૯૯૩ (૪) એસ.સી.સી. ૪૯] માં આ સ્થિતિનું પુનઃપુષ્ટિકરણ કર્યું છે. અદાલતે દર્શાવ્યું હતું કે ડી.કે. અગ્રવાલને કેન્દ્રીય વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના ઉપાધ્યક્ષના પદ પર નિયુક્ત કરવાનો નિર્ણય, તેઓ

બાંસઠ વર્ષથી વધુ વયના હતા તે આધાર પર, ગેરકાયદેસર અથવા ખોટો ઠરાવી શકાય તેમ નહોતો.

૧૭. બૈષ્ણબ પટ્ટનાયક અને અન્ય વિ. ધ સ્ટેટ [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ ઓરિસ્સા ૬૦] માં, પ્રિવેન્ટિવ ડિટેન્શન અધિનિયમ હેઠળ એડવાઈઝરી બોર્ડમાં એક વ્યક્તિની નિમણૂકને આ આધાર પર પડકારવામાં આવી હતી કે તે ૬૦ વર્ષથી વધુ વયનો હતો (તે સમયે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો માટેની નિવૃત્તિ વય). અદાલતે આ બાબત દર્શાવી હતી :

જો બંધારણના રચયિતાઓએ એવું માન્યું હોત કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે વયમર્યાદા લાયકાતોમાંની એક છે, તો તેમણે તેને અનુચ્છેદ ૨૧૭ની ઉપકલમ (૧) માં નિર્દિષ્ટ ન કરી હોત, પરંતુ તે ઉક્ત અનુચ્છેદની ઉપકલમ (૨) માં સામેલ કરી હોત.

૧૮. ગુરપાલ સિંહ વિ./એસ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ એન્ડ અધર્સ [જે.ટી. ૨૦૦૫ (૫) એસ.સી. ૩૮૯ : ૨૦૦૫ (૫) એસ.સી.સી. ૧૩૬] માં, અપીલકર્તાની ઓક્શન રેકૉર્ડ તરીકેની નિમણૂકને પડકારવામાં આવી હતી. અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જાહેર હિતની અરજી તરીકે વર્ણવાયેલી અરજી સ્વીકારવાનો વ્યાપ અને અરજદારનું લોકસ સ્ટેન્ડી, ખાસ કરીને કર્મચારીની સેવાને લગતા મુદ્દાઓમાં, આ અદાલતે વિવિધ કેસોમાં પરીક્ષણ કર્યું છે. અદાલતે નોંધ્યું હતું કે અરજી સ્વીકારતા પહેલાં, અદાલતને (એ) અરજદારની વિશ્વસનીયતા અંગે; (બી) તેની દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીની

પ્રથમદષ્ટ્યે સાચાશ અથવા સ્વરૂપ અંગે; (સી) માહિતી અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત ન હોવા અંગે સંતોષ થવો આવશ્યક છે. માહિતીમાં સંકળાયેલ ગંભીરતા અને ગૌરવ દર્શાવવું જોઈએ. અદાલતે પરસ્પર વિરોધી બે હિતો વચ્ચે સંતુલન સાધવાનું હોય છે; (૧) કોઈને પણ અન્યના ચરિત્રને કલંકિત કરતી બેફામ અને બેદરકાર આક્ષેપોમાં પ્રવૃત્ત થવા દેવું જોઈએ નહીં; અને (૨) જાહેર ઉપદ્રવ ટાળવો તથા આડહતુઓથી ન્યાયસંગત કારોબારી નટપટિઓને પડકારવા માટે કરવામાં આવતી દુર્ભાવનાપૂર્ણ અરજીઓ ટાળવી.

૧૯. ઉપરોક્ત કેસો અમને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે સમયાંતરે ન્યાયિક પ્રક્રિયાનો કેવી રીતે દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને આ અદાલતની બંધારણીય પીઠ દ્વારા વિવાદનો અંતિમ રીતે નિવેડો આવી ગયા પછી પણ, વિવિધ અદાલતોમાં વારંવાર અરજીઓ દાખલ કરવામાં આવતી રહી હતી.

૨૦. હાલના કેસમાં, વડી અદાલત સમક્ષના અરજદારોમાંથી એક અદાલતમાં પ્રેક્ટિસ કરતા વકીલ છે. તેમણે આ બાબતમાં વડી અદાલતના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રનો આશરો લીધો છે. આ મહાન વ્યવસાયના એક માનનીય સભ્ય પાસેથી એવી અપેક્ષા હતી કે તેવા વિષયમાં, જેમાં વિવાદ પોતે જ હવે અનિર્ણિત રહ્યો નથી, અદાલતના અધિકારક્ષેત્રનો આશરો ન લેવામાં આવે.

૨૧. તેવી જ રીતે, અદાલતનું આ બાધ્યકર્તવ્ય છે કે સત્તાવાર ચુકાદા દ્વારા એક વખત નિરાકરાયેલી વિવાદિત બાબતને, એવું કરવા માટે અસાધારણ કારણો ન હોય ત્યાં સુધી, પુનઃખોલવામાં ન આવે તેની ખાતરી કરે.

૨૨. હાલના કેસમાં, પ્રકરણમાં સામેલ વિવાદ હવે વધુ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન રહ્યો ન હોવા છતાં, હાઈકોર્ટે અરજી સ્વીકારી હતી. આ રિટ અરજીના જવાબમાં, ઉત્તરાખંડના મુખ્ય સ્થાયી વકીલે પણ વડી અદાલત સમક્ષ એક વિવિધ અરજી દાખલ કરી હતી. અરજીનો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ છે :

“૩. કે, સંવિધાનની કલમ ૭૬ હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવેલા નીચેના એટર્ની જનરલો, જ્યારે તેઓ એટર્ની જનરલ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નિયુક્તિ માટે નિર્ધારિત વયમર્યાદાથી વધુ વયના હતા.

(૧) શ્રી એમ. સી. સેતલવાડ

(૨) શ્રી સી. કે. દાપાતરી

(૩) શ્રી નિરેન દે

(૪) શ્રી લાલ નારાયણ સિંહ

(૫) શ્રી કે. પરાસરન

(૬) શ્રી સોલી સોરાબજી

૪. વર્તમાન એટર્ની જનરલ (શ્રી મિલન બેનરજી) ની નિમણૂકને દિલ્હી વડી અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવી હતી અને અરજી પ્રાથમિક તબક્કે જ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. યુ.પી.ના એડવોકેટ જનરલ શ્રી આર.પી. ગોયલ, જેઓ નિમણૂક સમયે ૬૨ વર્ષની વય વટાવી ચૂક્યા હતા, તેમની નિમણૂક સામેની અરજી પણ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી.

૫. કે, માનનીય અલાહાબાદની વડી અદાલતમાં શ્રી જે.વી. કે.એસ. ચૌધરી, સર ઋષિ રામ, પં. કમૈયા લાલ મિશ્રા, શ્રી શાંતિ સ્વરૂપ ભટનાગર તથા અન્ય કેટલાંકને ૬૨ વર્ષની વય પૂર્ણ કર્યા પછી એડવોકેટ જનરલ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ભારતમાં આવા અનેક એડવોકેટ જનરલો હતા જેઓને ૬૨ વર્ષની વય પછી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા."

૨૩. ઉત્તરાખંડ રાજ્ય થોડાં વર્ષો અગાઉ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યનો એક ભાગ હતું. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યમાં નિયુક્ત કરાયેલા મોટા પ્રમાણમાં એડવોકેટ જનરલો તેમની નિયુક્તિના સમયે ૬૨ વર્ષથી વધુ વયના હતા. અરજદાર, જે સ્થાનિક પ્રેક્ટિસ કરતાં વકીલ છે, તેમણે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ જાહેર હિતમાં આ રિટ અરજી દાખલ કરતા પહેલાં થોડી કાળજી લેવી યોગ્ય હતી.

૨૪. આ કેસમાં અરજદાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ વિવાદનો નિર્ણય ૫૮ વર્ષ પહેલાં કરકરે (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદામાં કરવામાં આવ્યો હતો, જેને

સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય પીઠે ઘણાં પહેલાં ૧૯૬૨ માં મંજૂરી આપી હતી. દુર્ભાગ્યે, એ જ વિવાદ સમયાંતરે વિવિધ વડી અદાલતોમાં વારંવાર ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. જ્યારે આ વિવાદ હવે વધુ નવીન રહ્યો નથી અને એ જ વિવાદ વારંવાર ઉઠાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે માત્ર અદાલતનો કિંમતી સમય બગાડે છે અને અદાલતને અન્ય હકદાર કેસોનો નિર્ણય કરવાની પ્રક્રિયામાં અવરોધે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તે એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય પદ અને તે પદ પર નિયુક્ત કરવામાં આવેલ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાને ઘટાડવાની વિશાળ સંભાવના પણ ધરાવે છે.

૨૫. અમારી વિચારપૂર્વકની દૃષ્ટિએ, આ જાહેર હિતની અરજીના નામે અદાલતી પ્રક્રિયાના દુરુપયોગનો સ્પષ્ટ કેસ છે. આ વલણને અસરકારક રીતે કાબૂમાં લેવા માટે, હવે જાહેર હિતની અરજી સંબંધિત તમામ સંકળાયેલા મુદ્દાઓની પ્રામાણિક ચુકાદા દ્વારા તપાસ કરવી અનિવાર્ય બની ગઈ છે, તેવી આશા સાથે કે ભવિષ્યમાં આવી કોઈ અરજી દાખલ કરવામાં નહીં આવે અને/અથવા અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં નહીં આવે.

૨૬. વિવાદનો નિરાકરણ લાવવા માટે, વિવિધ દેશોમાં લોકહિત અરજીની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ પર વિચાર કરવો યોગ્ય છે એવું અમે માનીએ છીએ. અમે લોકહિત અરજીના વિકાસનું પણ પરીક્ષણ કરીશું,

જાહેર હિતની વાદની વ્યાખ્યાઓ

૨૭. જાહેર હિતની વિવાદાવલીને બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી (૬મી આવૃત્તિ) માં નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે:

જાહેર હિત – એવી કોઈ બાબત, જેમાં જનતા, વ્યાપક સમુદાયને, કોઈ નાણાકીય હિત હોય, અથવા એવું કોઈ હિત હોય જેના દ્વારા તેમના કાનૂની અધિકારો અથવા દાયિત્વો પર અસર થાય. તેનો અર્થ માત્ર જિજ્ઞાસા જેટલો સંકુચિત નથી, અથવા એવા નિશ્ચિત સ્થાનિક વિસ્તારોના હિતો જેટલો પણ નથી, જે પ્રશ્નાધીન બાબતોના કારણે પ્રભાવિત થઈ શકે. સ્થાનિક, રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રીય શાસનના કારોબારમાં નાગરિકો દ્વારા સામાન્ય રીતે વહેંચાતું હિત....

૨૮. અદ્યતન કાનૂની શબ્દકોશે 'જાહેર હિતની વાદ' ને નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરી છે :

'પી.આઈ.એલ.' શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો થાય છે કે જાહેર હિત અથવા સામાન્ય હિતના અમલીકરણ માટે કાયદાની અદાલતમાં આરંભવામાં આવેલ એવી કાનૂની કાર્યવાહી, જેમાં જનતા અથવા સમુદાયના કોઈ વર્ગને આર્થિક હિત હોય અથવા એવું કોઈ હિત હોય જેના કારણે તેમના કાનૂની હકો અથવા જવાબદારીઓ પર અસર થાય.

૨૯. અમેરિકાના યુએસએમાં ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન દ્વારા સ્થાપિત કાઉન્સિલ ફોર પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લોએ તેના પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લો, યુએસએ, ૧૯૭૬ ના અહેવાલમાં "લોકહિત વાદ" ની નીચે મુજબ વ્યાખ્યા આપી હતી :

“જાહેર હિત કાયદો” એ એવું નામ છે, જે તાજેતરમાં અગાઉ કાનૂની પ્રતિનિધિત્વથી વંચિત રહેલા વર્ગો અને હિતોને કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડવાના પ્રયત્નોને આપવામાં આવ્યું છે. આવા પ્રયત્નો એ માન્યતા હેઠળ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે કે કાનૂની સેવાઓ માટેનું સામાન્ય બજાર તંત્ર જનસંખ્યાના મહત્વના વર્ગોને તથા મહત્વના હિતોને આવી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આવા વર્ગો અને હિતોમાં યોગ્ય પર્યાવરણપ્રેમીઓ, ઉપભોક્તાઓ, જાતિ અને વંશીય લઘુમતીઓ તથા અન્ય લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

(એમ/એસ હોનીકાઉ પિક્યર્સ પ્રા. લિ. વિ./એસ. પ્રેમ ચંદ્ર મિશ્રા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૯૧૩], અનુચ્છેદ ૧૯).

૩૦. આ અદાલતે પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ એન્ડ અધર્સ વિ./વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અધર્સ [૧૯૮૨ (૩) એસ.સી.સી. ૨૩૫] માં ‘જાહેર હિત અરજી’ ની વ્યાખ્યા કરી હતી અને નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે “જાહેર હિત અરજી એ અરજદાર, રાજ્ય અથવા જાહેર સત્તાપ્રાધિકરણ અને ન્યાયતંત્ર દ્વારા સમાજના ગરીબ, પીડિત અને સંવેદનશીલ વર્ગોને

સાંવિધાનિક અથવા મૂળભૂત માનવ અધિકારો, લાભો અને વિશેષાધિકારોની પાલના સુનિશ્ચિત કરવા માટેનો સહકારી અથવા સહભાગી પ્રયાસ છે.”

જનહિત વાદની ઉત્પત્તિ:

૩૧. જાહેર હિતની અરજી અદાલતની સંવિધાનિક ફરજની અનુભૂતિનું પરિણામ છે.

૩૨. આ બધી અરજીઓ જાહેર હિતની વાદના વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્ય હેઠળ દાખલ કરવામાં આવી છે. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, જાહેર હિતની વાદની સીમાઓ શું છે તે તપાસવું અનિવાર્ય બની ગયું છે— જાહેર હિતની વાદની ઉપયોગિતા અને મહત્વ શું છે— સમાન અધિકારક્ષેત્ર અન્ય દેશોમાં અસ્તિત્વમાં છે કે આ સ્વદેશી રીતે વિકસિત થયેલું ન્યાયશાસ્ત્ર છે— અમારા દેશમાં પ્રચલિત વિશેષ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, જાહેર હિતની વાદને અદાલતો દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ કે નિરોત્સાહિત કરવી જોઈએ— આ કેટલાક એવા પ્રશ્નો છે, જેઓના ઉત્તર આપવાનો અમે આ ચુકાદામાં પ્રયત્ન કરીશું.

૩૩. અમારા મત અનુસાર, જાહેર હિતની અરજી સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતો દ્વારા અમલમાં મુકાતો અતિ મહત્વનો અધિકારક્ષેત્ર છે. અદાલતોએ અનેક કેસોમાં મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા છે અને એવા આદેશો કર્યા છે જેના પરિણામે દેશમાં હકારાત્મક પરિવર્તનો આવ્યા છે.

અદાલતોના દિશાનિર્દેશોથી સમાજના હાશિયે રહેલા વર્ગોને અનેક કેસોમાં અત્યંત લાભ થયો છે. તેનાથી પર્યાવરણશાસ્ત્ર, પર્યાવરણ, વનો, સમુદ્રી જીવન, વન્યજીવન વગેરે વગેરેના સંરક્ષણ અને જતનમાં પણ મદદ મળી છે. અદાલતના દિશાનિર્દેશોએ કેટલેક અંશે જાહેર જીવનમાં પ્રામાણિકતા અને પારદર્શિતા જાળવવામાં મદદ કરી છે.

૩૪. આ અદાલતે ન્યાયિક પુનર્વિલોકનના પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં વખતે આ બાબતનો અનુભવ કર્યો કે અતિશય ગરીબી, અજ્ઞાન, ભેદભાવ અને નિરક્ષરતાના કારણે સમાજનો અત્યંત મોટો વર્ગ અતિપ્રાચીન સમયથી ન્યાયથી વંચિત રહ્યો છે અને હકીકતમાં તેમને ન્યાય સુધી પહોંચ જ નથી.

મુખ્યત્વે સમાજના ગરીબ, વંચિત, સંવેદનશીલ, ભેદભાવગ્રસ્ત અને હાશિયે ધકેલાયેલા વર્ગોને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે આ અદાલતે જનહિત અરજદારીનો પ્રારંભ કર્યો છે, તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે અને તેને ગતિ આપી છે. આ અરજદારી આ અદાલતની પોતાની બંધાયેલ ફરજ તથા સાંવિધાનિક જવાબદારીનું પાલન કરવાની ઊંડી અને તીવ્ર પ્રેરણાનું પરિણામ અને ઉપજ છે.

૩૫. વડી અદાલતોએ આ અદાલતનું અનુસરણ કરીને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ સમાન અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કર્યો. અદાલતોએ

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારના અર્થક્ષેત્રને વિસ્તૃત કર્યું. લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ શિથિલ કરવામાં આવ્યો અને 'વ્યથિત વ્યક્તિ' ના પરંપરાગત અર્થને વિસ્તૃત કરીને સમાજના અત્યંત વિશાળ વર્ગને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી, જેને અન્યથા ન્યાયિક વ્યવસ્થામાંથી કોઈ લાભ મળતો ન હતો. અમે તેને જાહેર હિતની અરજીના પ્રથમ તબક્કા અથવા સુવર્ણ યુગ તરીકે સંબોધિત કરવા ઇચ્છીએ છીએ. 'વ્યથિત વ્યક્તિ' ની વ્યાખ્યા વિસ્તૃત કર્યા પછી આ અદાલતે પ્રથમ તબક્કામાં નક્કી કરેલા મહત્વપૂર્ણ કેસો અંગે અમે સંક્ષેપમાં વિચારણા કરીશું. જાહેર હિતની અરજીનો કોઈ દુરુપયોગ ન થાય તે આ અદાલતે કેવી રીતે અટકાવ્યો, તે સંબંધિત કેસો અંગે પણ અમે વિચારણા કરીશું –

૩૬. આ અદાલતે અખિલ ભારતીય શોષિત કર્મચારી સંઘ (રેલવે) વિ./સંઘ ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૯૮] માં એવું નિર્ધારિત કર્યું હતું કે આપણી વર્તમાન પ્રક્રિયાત્મક ન્યાયશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન ઢાંચાની નથી. તે વ્યાપક આધાર ધરાવતી અને જનકેન્દ્રિત છે, અને 'વર્ગીય અરજીઓ', 'જાહેર હિત અરજી', તથા 'પ્રતિનિધિ કાર્યવાહી' દ્વારા ન્યાય સુધી પહોંચવાની કલ્પના કરે છે. ખરેખર, મોટી સંખ્યામાં સામાન્ય ભારતીયો મોંઘી અને બહુવિધ વાદવિવાદોની તરફ ધકેલાઈ જવાની બદલે સમૂહાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા અદાલતોમાંથી ઉપાય મેળવવા આગળ આવે છે, તે આપણા લોકશાહીમાં સહભાગી ન્યાયની પુષ્ટિ છે. અમને

એવું ઠરાવવામાં કોઈ સંકોચ નથી કે 'કારણ-એ-દાવો', 'વ્યથિત વ્યક્તિ' અને વ્યક્તિગત વાદવિવાદની સંકુચિત કલ્પનાઓ કેટલાક અધિકારક્ષેત્રોમાં ક્રમે અપ્રચલિત બની રહી છે.

૩૭. બંધુઆ મુક્તિ મોર્ચા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્યો [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૮૦૨] માં, આ અદાલતે નોંધણી ન થયેલ એસોસિએશનની પણ એવી અરજી સ્વીકારી હતી, જે અતિ પીડિત અથવા વંચિત લોકોના હિતના મુદ્દાને અથવા તેના સભ્યોના હિતના મુદ્દાને આગળ ધપાવતી હતી, અને એવું નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે "નાનકડા ભારતીયો"ના હિતનો મુદ્દો એ બાબતમાં કોઈ હિત ન ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા આગળ ધપાવવામાં આવી શકે છે.

૩૮. ઉક્ત કેસમાં, આ અદાલતે વધુમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે જ્યાં કોઈ જાહેર હિતની અરજીમાં એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે કે કેટલાક મજૂરો બંધનમય મજૂરીમાં જીવન વિતાવી રહ્યા છે અને અમાનવીય પરિસ્થિતિઓ હેઠળ રહી રહ્યા છે, ત્યાં સરકાર પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી કે તે પ્રાથમિક વાંધો ઉઠાવે કે અરજદારોના અથવા જેમના પત્ની અરજી દાખલ કરવામાં આવી છે તે મજૂરોના કોઈ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું નથી. તેના વિરુદ્ધ, અદાલત દ્વારા થતી તપાસનું સરકારએ સ્વાગત કરવું જોઈએ, જેથી જો એવું જણાય કે હકીકતમાં બંધુઆ મજૂરો છે, અથવા તો જો મજૂરો ૧૯૭૬ના બોન્ડેડ લેબર સિસ્ટમ (એબોલિશન) અધિનિયમમાં આપેલી

વ્યાખ્યા મુજબ શબ્દના કડક અર્થમાં બંધુઆ ન હોય, છતાં તેઓ પાસેથી બળજબરીની મજૂરી લેવાતી હોય અથવા તેઓને સંપૂર્ણ વંચિતતા અને અધોગતિભર્યા જીવનમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા હોય, તો એવી સ્થિતિને સરકાર દ્વારા સુધારી શકાય.

૩૯. જાહેર હિતની અર્જ વિરોધી પક્ષો વચ્ચેની વિવાદાત્મક કાર્યવાહી સ્વરૂપની નથી, પરંતુ તે સરકાર અને તેના અધિકારીઓ માટે સમુદાયના વંચિત અને અસુરક્ષિત વર્ગો સુધી મૂળભૂત માનવ અધિકારોને સાર્થક બનાવવાની તથા તેમને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની ખાતરી આપવાની એક પડકારરૂપ તક છે, જે આપણા સંવિધાનનો મુખ્ય સ્વર છે. સરકાર અને તેના અધિકારીઓએ જાહેર હિતની અર્જનું સ્વાગત કરવું જોઈએ, કારણ કે તે તેમને આ તપાસવાનો અવસર આપશે કે ગરીબ અને પીડિત વર્ગોને તેમના સામાજિક અને આર્થિક હકો તથા પાત્ર હકદારી મળી રહી છે કે નહીં, અથવા તેઓ હજુ પણ સમુદાયના શક્તિશાળી અને પ્રબળ વર્ગોના હાથેથી છેતરપિંડી અને શોષણના ભોગ બની રહ્યા છે કે નહીં, અને સામાજિક તથા આર્થિક ન્યાય તેમના માટે અર્થસભર વાસ્તવિકતા બન્યો છે કે કેમ, અથવા તે માત્ર લલચાવતી ભ્રાંતિ અને અવાસ્તવિક વચનરૂપ જ રહ્યો છે; જેથી જાહેર હિતની અર્જમાં કરવામાં આવેલી ફરિયાદ સાચી હોવાનું જણાય તો, તેઓ પોતાની સંવિધાનિક ફરજના નિર્વહમાં શોષણ અને અન્યાયનું મૂળોત્પાટન કરી શકે અને નબળા વર્ગોને તેમના હકો અને પાત્ર હકદારી સુનિશ્ચિત કરી શકે.

૪૦. ફર્ટિલાઇઝર કોર્પોરેશન કામગાર યુનિયન (રજિસ્ટર્ડ, સિંદરી અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૮૪૪] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે "જાહેર હિતની વિવાદિતા ભાગીદારીસભર ન્યાયની પ્રક્રિયાનો એક ભાગ છે અને તે પ્રકારની નાગરિક વિવાદિતામાં 'લોકસ સ્ટેન્ડી' ને ન્યાયિક દ્વારા પર ઉદાર સ્વીકાર મળવો જોઈએ".

૪૧. રામશરણ ઓત્યાનુપ્રાસી અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૫૪૯] માં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જનહિત અરજીનો હેતુ સમાજના વંચિત અને નબળા વર્ગો માટે મૂળભૂત માનવ અધિકારોને અર્થપૂર્ણ બનાવવાનો અને તેમને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયની ખાતરી આપવાનો છે.

ભારતમાં જાહેર હિતની અરજીઓનો વિકાસ

૪૨. ભારતમાં જાહેર હિત વાદનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, સમાજના વિશાળ વર્ગો — ગરીબ અને પછાત વર્ગો — પ્રત્યે ન્યાયતંત્રે પોતાની બંધારણીય ફરજનું જે ભાન પ્રાપ્ત કર્યું તેમાંથી થયો હતો. આ અધિકારક્ષેત્ર ન્યાયિક સર્જનાત્મકતા અને કુશળતા દ્વારા રચવામાં આવ્યું છે અને વિકસાવવામાં આવ્યું છે. એમ.સી. મહેતા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૮૭ (૧) એસ.સી. ૧ : એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬] મામલે, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૨ માત્ર મૂળભૂત

અધિકારોના અમલીકરણ માટે આ અદાલતને નિર્દેશ, હુકમ અથવા રિટ બહાર પાડવાની સત્તા જ આપતો નથી. તેના બદલે, તે લોકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની બંધારણીય ફરજ પણ આ અદાલત પર મૂકે છે. અદાલતે દબપણે જણાવ્યું હતું કે, આ બંધારણીય ફરજના નિર્વહ માટે, “તેને તમામ અનુગામી અને સહાયક સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે, જેમાં નવા ઉપાયો ઘડવાની અને મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ માટે રચાયેલ નવી વ્યૂહરચનાઓ નિર્માણ કરવાની સત્તા પણ સમાવેશ થાય છે.” અદાલતે આ વાતનું ભાન કર્યું કે અતિશય ગરીબીના કારણે, સમાજના બહુ મોટા વર્ગો અદાલતનો દરવાજો ખટખટાવી શકતા નથી. તેમના માટે મૂળભૂત અધિકારોનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી અને સમાજના પછાત વર્ગોના મૂળભૂત અધિકારોનું સંરક્ષણ અને રક્ષણ ન્યાયિક નવોચાર દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, અદાલતોએ ન્યાયિક નવોચાર અને સર્જનાત્મકતાથી જાહેર હિતમાં જરૂરી નિર્દેશો આપવાનું અને આદેશો પસાર કરવાનો પ્રારંભ કર્યો.

૪૩. જાહેર હિતની અપીલવાળી વાદપ્રક્રિયાનો વિકાસ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિકાસ રહ્યો છે. ૧૯૭૦ના દાયકામાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો દ્વારા લોકસ સ્ટેન્ડી સંબંધિત કડક આવશ્યકતાઓને શિથિલ કરવામાં આવી હતી, જેથી જાહેરહિતચિંતક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને/અથવા મંડળો દ્વારા સમાજના ઉપેક્ષિત અને વંચિત વર્ગોની તરફથી અરજીઓ દાખલ કરવાની પરવાનગી મળી શકે. વડી

અદાલતો દ્વારા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ તેમને અપાયેલી વ્યાપક સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જાહેર હિતની અપીલવાળી વાદપ્રક્રિયામાં અદાલતો પાસેથી માંગવામાં આવતા ઉપચારનું સ્વરૂપ અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ અને જૂથોને માત્ર ઉપચાર આપવામાં આવે તેનાથી આગળ વધે છે. યોગ્ય પ્રકરણોમાં, અદાલતોએ માર્ગદર્શિકા અને નિર્દેશો પણ આપ્યાં છે. અદાલતોએ કાયદાનાં અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખી છે અને કાયદો ન હોય તેવી સ્થિતિમાં માર્ગદર્શિકાઓ પણ ઘડી છે. જો ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ના દાયકાઓના પ્રકરણોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે, તો અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલા જાહેર હિતની અપીલવાળી વાદપ્રક્રિયાના મોટાભાગના પ્રકરણો સમાજના ઉપેક્ષિત અને વંચિત વર્ગોના મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણને લગતા હતા. આને ભારતમાં જાહેર હિતની અપીલવાળી વાદપ્રક્રિયાનો પ્રથમ તબક્કો કહી શકાય.

૪૪. ભારતીય સર્વોચ્ચ અદાલતે લોકસ સ્ટેન્ડીની પરંપરાગત નિયમાવલી અને તેની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી

"વ્યથિત વ્યક્તિ".

૪૫. આ ચુકાદામાં, અમે લોકહિત અદાલતી કાર્યવાહીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિષે વિચારણા કરવી ઇચ્છીએ છીએ. અમને લોકહિત અદાલતી કાર્યવાહીને વ્યાપક રીતે ત્રણ તબક્કાઓમાં વહેંચવી યોગ્ય લાગે છે.

પ્રથમ તબક્કો: તેમાં આ અદાલતના એવા કેસોનો સમાવેશ થાય છે જેમાં સમાજના વંચિત જૂથો અને વર્ગોના, જે અતિશય ગરીબી, નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાનતાના કારણે આ અદાલત અથવા વડી અદાલતોનો આશરો લઈ શકતા નથી, તેમના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા મુખ્યત્વે નિર્દેશો અને આદેશો આપવામાં આવ્યા હતા.

. તબક્કો-૨: તેમાં પર્યાવરણીય તંત્ર, પર્યાવરણ, વનો, સમુદ્રી જીવન, જંગલી પ્રાણીજીવન, પર્વતો, નદીઓ, ઐતિહાસિક સ્મારકો વગેરે વગેરેના સંરક્ષણ અને જાળવણી સંબંધિત કેસોનો સમાવેશ થાય છે.

. તબક્કો-૩: તે શાસનમાં પ્રામાણિકતા, પારદર્શિતા અને અખંડિતતા જાળવવા બાબતે અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્દેશો સાથે સંબંધિત છે.

૪૬. ત્યારબાદ, અમે જાહેર હિતની વાદીના દુરુપયોગના પાસાઓ તથા એવા ઉપચારાત્મક ઉપાયો વિષે પણ વિચારણા કરવાનો પ્રસ્તાવ રાખીએ છીએ, જેના દ્વારા તેના દુરુપયોગને રોકી શકાય અથવા નિયંત્રિત કરી શકાય.

તબક્કો-૧નાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ કેસોની ચર્ચા

૪૭. જસાભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ વિ. રોશન કુમાર, હાજી બશીર અહમદ અને અન્ય [૧૯૭૬ (૧) એસ.સી.સી. ૬૭૧] મામલામાં "વ્યથિત વ્યક્તિ" શબ્દોની વ્યાખ્યા કરતા અદાલતે નોંધ્યું હતું કે "પરંપરાગત નિયમ એટલો લવચીક છે કે તેમાં એવા કેસોનો સમાવેશ થઈ શકે છે જેમાં અરજદારને કોઈ

સત્તાધિકારીના કૃત્ય અથવા ચૂકથી પ્રતિકૂળ અસર પહોંચી હોય, ભલે વિષય-વસ્તુમાં તેનો કોઈ માલિકીહકનો અથવા વિશ્વાસપાત્ર હિત પણ ન હોય. તે ઉપરાંત, અપવાદરૂપ કેસોમાં, સત્તાધિકારી સમક્ષની કાર્યવાહીનો પક્ષકાર ન રહેલો કોઈ અજાણ્યો વ્યક્તિ અથવા એવી વ્યક્તિ પણ, જેને કાર્યવાહી ની વિષય-વસ્તુમાં નોંધપાત્ર અને ખરો હિત હોય, તે પણ આ નિયમના વ્યાપમાં આવશે."

૪૮. લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ બાર કાઉન્સિલ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. એમ. વી. દાભોલકર અને અન્ય [૧૯૭૬ એસ.સી.આર. ૩૦૬] માં શિથિલ કરવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

પ્રતિસ્પર્ધી પદ્ધતિનો પરંપરાગત રીતે ઉપયોગ કરવા આદી હોવાને કારણે, અમે વ્યક્તિગત રીતે પીડિત વ્યક્તિઓને શોધીએ છીએ. પરંતુ અમારા જેવા વિકાસશીલ દેશમાં એક નવા પ્રકારનું વાદવિવાદ, એટલે કે જાહેર હિતની વાદવિવાદ પદ્ધતિ, જેમાં સમાજના કોઈ એક વર્ગ અથવા સમગ્ર સમુદાય સંકળાયેલો હોય છે (જેમ કે ગ્રાહક સંસ્થાઓ અથવા અમેરિકામાં એન.એ.એ.સી.પી.-નેશનલ એસોસિએશન ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ કલર્ડ પીપલ), ઉદ્ભવે છે; જાહેરમુખી વાદવિવાદની આ પદ્ધતિ, જો કાનૂનનું શાસન જીવનના શાસનને નજીકથી અનુસરવાનું હોય, તો કાનૂનના શાસનને વધુ સારી રીતે સાકાર કરે છે.

જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતા મામલાઓમાં કાનૂની ઉભરાવનો વ્યાપ વધારવાથી વિવાદોની એવી પૂરના સમાન વધઘટ છૂટી પડશે કે જે ન્યાયાધીશોને ભારમૂળે દબાવી દેશે, એવી સંભવિત આશંકા ભ્રાંતિપૂર્ણ છે; કારણ કે જાહેર અનિષ્ટને દમન કરવા માટે જનતાએ અદાલતનો આશરો લેવો, તે ન્યાયવ્યવસ્થાને અપાતી શ્રદ્ધાંજલિ છે.

૪૯. આ કેસમાં અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે "પ્રક્રિયાત્મક જોગવાઈઓ ન્યાયની દાસીઓ છે, માલિકણો નથી, અને ન્યાયસંગત વ્યવહારના ભંગના ભાવથી અદાલતોએ પ્રક્રિયાત્મક વિચલનોને જોવું જોઈએ."

૫૦. મુંબઈ કામગાર સભા, બોમ્બે વિ. અબ્દુલભાઈ ફલજુદ્દાભાઈ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૧૪૫૫] માં, આ અદાલતે લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેના પરંપરાગત નિયમને શિથિલ કરીને જનસામાન્ય માટે ન્યાયિક પહોંચ સુલભ બનાવવાના સચેત પ્રયત્નો કર્યા હતા.

૫૧. સુનીલ બત્રા વિ. દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૧૬૭૫] માં, અદાલતે લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેના પરંપરાગત નિયમથી વિમુખ થઈને સમુદાય હિતની વાદપ્રણાલીને માન્યતા આપી. અદાલતે એક કેદી તરફથી, જે નિઃસ્વાર્થ ત્રાહિત પક્ષ હતો, સહ-કેદી પર કરવામાં આવેલી યાતનાના વિરોધમાં રજૂ કરાયેલ રિટ અરજીની સુનાવણી સ્વીકારી. અદાલતે આ તર્કના આધારે રિટ અરજી સ્વીકારી કે "આવા 'શહીદી' વાદો વ્યક્તિગત વાદીથી પરે હિતકારક શક્તિ ધરાવે છે અને તેમની વિશાળ

પ્રતિનિધિ આધાર પર વિચારણા કાનૂનના શાસનને મજબૂત બનાવે છે." વિશેષ નોંધપાત્ર રીતે, "લોકશાહીમાં, જ્યાં જનસમૂહ અનેક અર્થોમાં દુર્બળ હોય છે, ત્યાં અમારા ન્યાયતંત્રમાં લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેની વ્યાપક સંકલ્પના સાથે લોકોની પરોક્ષ સંલગ્નતા એટલી આવશ્યક છે," એવો ઉદ્દેશ કરતાં અદાલતે પીડિતની તરફેથી માનવ અધિકાર સંસ્થાને કેસમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની મંજૂરી આપી.

પર. હુસૈનારા ખતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય, પટણા [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૩૮૯] માં, પી. એન. ભગવતી, ન્યાયાધીશે અવલોકન કર્યું છે કે "આજે, દુર્ભાગ્યવશ, આપણા દેશમાં ગરીબ લોકો ન્યાયતંત્રથી બહાર ધકેલાઈ ગયા છે, અને પરિણામે તેઓના જીવનપરિસ્થિતિઓમાં ફેરફાર લાવવાની તથા તેમને ન્યાય અપાવવાની અમારી કાનૂની વ્યવસ્થાની ક્ષમતા ઉપરનો વિશ્વાસ ગુમાવી રહ્યા છે. કાનૂની વ્યવસ્થા સાથેના તેમના સંપર્કમાં ગરીબ લોકો હંમેશા અણન્યાયના પક્ષે જ રહ્યા છે. તેઓએ હંમેશા 'ગરીબો માટેનો કાયદો' નો સામનો કર્યો છે, 'ગરીબોનો કાયદો' નહીં. તેમની નજરે કાયદો કંઈક રહસ્યમય અને ભયપ્રદ વસ્તુ તરીકે જોવામાં આવે છે—એવું કંઈક, જે હંમેશા તેમની પાસેથી કંઈક છીનવી લે છે, અને સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવી, તેમને હકો અને લાભો આપીને તેમની જીવનપરિસ્થિતિઓ સુધારવા માટેના

સકારાત્મક અને રચનાત્મક સામાજિક સાધન તરીકે નહીં. પરિણામે, સમાજના નબળા વર્ગ માટે કાનૂની વ્યવસ્થાએ પોતાની વિશ્વસનીયતા ગુમાવી દીધી છે.

૫૩. પ્રેમ શંકર શુક્લા વિ. દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૫૩૫] માં, એક કેદીએ ન્યાયાધીશને તાર મોકલી તેના પર બળજબરીથી હાથકડી પહેરાવવામાં આવી હોવાની ફરિયાદ કરી હતી અને અપમાન તથા યાતના સામે પૂર્ણ સંરક્ષણની માંગણી કરી હતી. અદાલતે લોકસ સ્ટેન્ડી ના કડક નિયમમાં શિથિલતા લાવી જરૂરી નિર્દેશો આપ્યા હતા.

૫૪. મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રતલામ વિ. વર્ધાચંદ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૬૨૨] માં, કૃષ્ણા અચ્યર, ન્યાયાધીશે લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ શિથિલ કર્યો :

સત્ય એ છે કે પ્રક્રિયાત્મક ન્યાયશાસ્ત્રના થોડાંક ગહન પ્રશ્નો, જે અમારી કાનૂની વ્યવસ્થા માટે અત્યંત વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવે છે, અમારા સમક્ષ ઉપસ્થિત છે અને અમારે તેમ પર ચોક્કસપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જ જોઈએ, કારણ કે તેમાં બ્રિટિશ-ઇન્ડિયન પરંપરાના 'સ્થાનાધિકાર' ના સંકીર્ણ નિયમોને પરે રાખીને લોકો માટે ન્યાય સુધી પહોંચના પ્રશ્નો સામેલ છે. જો ન્યાયનું ગુરુત્વકેન્દ્ર, જેમ કે સંવિધાનની પ્રસ્તાવના નિર્દેશ આપે છે, લોકસ સ્ટેન્ડી ના પરંપરાગત વ્યક્તિવાદમાંથી જાહેર હિત અરજીની સમુદાય-કેન્દ્રિત દૃષ્ટિ તરફ ખસેડવાનું હોય, તો આ પ્રશ્નોની વિચારણા કરવી આવશ્યક છે.....

XXX XXX XXX

XXX XXX XXX

સામાન્ય લોકોને જાહેર હિતની કાર્યવાહી તરફ કેમ ધકેલવા — જ્યાં રાજ્યની નીતિના દિશાસૂચક સિદ્ધાંતોને કરવાનું અને ન કરવાનું એવા કાયદાકીય નિર્દેશોમાં અભિવ્યક્ત મળી છે, ત્યાં અદાલત નિષ્ક્રિય રહીને નગરપાલિકા શાસનને કાયદાકીય ઉપહાસ બનવા દેશે નહીં. કાયદાનો અવિરત અમલ કરવામાં આવશે અને જ્યારે દુઃખમાં જીવતા લોકો ન્યાય માટે પોકાર કરે છે ત્યારે નબળી આર્થિક સ્થિતિની દલીલ નબળું બહાનું સાબિત થશે.....

૫૫. ફર્ટિલાઇઝર કોર્પોરેશન કમગાર યુનિયન (ઉપરોક્ત) માં કૃષ્ણ અચ્ચર, ન્યાયાધીશ અને ભગવતી, ન્યાયાધીશે આ પ્રશ્નનો હકારાત્મક ઉત્તર આપવાનો હતો કે શું સરકારની માલિકીની ફેક્ટરીના કામદારોને તે ફેક્ટરીના વેચાણની કાયદેસરતા અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવવાનો લોકસ સ્ટેન્ડી હતો કે નહીં. તેમણે નીચે મુજબના ઉદ્ધરણ સાથે પોતાનો નિષ્કર્ષ રજૂ કર્યો: 'હેનરી પીટર બ્રૂહમ: નીમન રિપોર્ટ્સ, એપ્રિલ ૧૯૫૮, નીચે મુજબ:

ઓગસ્ટસનો એવો ગર્વભર્યો દાવો હતો કે તેણે રોમને ઇંટોના શહેરરૂપે મેળવ્યું અને તેને સંગમરમરના શહેરરૂપે છોડ્યું. પરંતુ શાસકનો ગૌરવ કેટલો વધુ ઉન્નત ગણાશે, જ્યારે તે એમ કહી શકશે કે તેણે કાયદાને મોંઘો મળ્યો અને તેને સસ્તો મૂક્યો; તેને બંધ પુસ્તકરૂપે મેળવ્યો અને તેને સજીવ અક્ષરરૂપે

મૂક્યો; તેને ધનિકોની પિતૃસંપત્તિરૂપે મેળવ્યો અને તેને ગરીબોની વારસાગત મિલ્કતરૂપે મૂક્યો; તેને ચાલાકી અને દમનના ઢિધારી શસ્ત્રરૂપે મેળવ્યો અને તેને પ્રામાણિકતાના આધારદંડ તથા નિર્દોષિતાના રક્ષણકવચરૂપે મૂક્યો.

૫૬. પીપલ્સ યુનિયન ફૉર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ એન્ડ અધર્સ (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

તે જાહેર હિતની વાદ, જે કાનૂની સહાય આંદોલનનું એક વ્યૂહાત્મક અંગ છે અને જેનો ઉદ્દેશ્ય ન્યાયને ગરીબ જનસમુદાયોની પહોંચની અંદર લાવવાનો છે, જે માનવજાતિના ઓછા દશ્યમાન ક્ષેત્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તે સામાન્ય પરંપરાગત વાદપ્રક્રિયા કરતાં સંપૂર્ણપણે ભિન્ન પ્રકારની વાદપ્રક્રિયા છે; સામાન્ય પરંપરાગત વાદપ્રક્રિયા મૂળતઃ વિરોધાત્મક સ્વરૂપની હોય છે, જેમાં બે વાદી પક્ષકારો વચ્ચે વિવાદ હોય છે, જેમાં એક પક્ષ બીજા પક્ષ સામે દાવો કરે છે અથવા ઉપશમ માગે છે અને બીજો પક્ષ તેવા દાવાનો વિરોધ કરે છે અથવા તેવા ઉપશમનો પ્રતિકાર કરે છે. જાહેર હિતની વાદ અદાલત સમક્ષ સામાન્ય વાદપ્રક્રિયા જેવી સ્થિતિમાં એક વ્યક્તિના હકનો બીજા વ્યક્તિ સામે અમલ કરાવવા માટે લાવવામાં આવતી નથી, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ્ય જાહેર હિતનો વિકાસ અને સમર્થન કરવાનો છે, જે માંગ કરે છે કે ગરીબ, અજાણ અથવા સામાજિક કે આર્થિક રીતે પછાત સ્થિતિમાં રહેલા મોટા પ્રમાણના લોકોના બંધારણીય અથવા કાનૂની અધિકારોના ભંગને અવગણવામાં ન આવે અને ઉપચાર વિના ન રાખવામાં આવે. એવું થવું કાયદાના શાસન માટે વિનાશક

સાબિત થાય, જે કોઈપણ લોકશાહી શાસનપ્રણાલીમાં જાહેર હિતના આવશ્યક તત્વોમાંનું એક છે. કાયદાનું શાસન એનો અર્થ એવો નથી કે કાયદાનો સંરક્ષણ માત્ર ભાગ્યશાળી થોડાક લોકોને જ ઉપલબ્ધ હોવો જોઈએ અથવા કે પોતાના નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોના અમલીકરણના બહાને હિતસંબંધિત તત્વોને વર્તમાન સ્થિતિનું રક્ષણ અને જાળવણી કરવા કાયદાનો દુરુપયોગ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. ગરીબોને પણ નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો છે અને કાયદાનું શાસન તેમના માટે પણ છે, ભલે આજે તે હકીકતમાં નહીં પરંતુ માત્ર કાગળ પર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જો ખાંડ ઉદ્યોગના બેરનો અને દારૂના સમ્રાટોને પોતાનો વેપાર ચલાવવાનો અને ઉપભોક્તા જનતાનું શોષણ કરીને પોતાની જેબો ભરવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે, તો સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરને સંબંધિત 'ચમારો'ને પોતાના પરિશ્રમ અને ધામ વડે ઈમાનદાર જીવનોપાર્જન કરવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી શું? પહેલા વર્ગના લોકો પ્રતિદિન ચાર અથવા પાંચ આંકડાની ફી પર રોકાયેલા પ્રતિષ્ઠિત વકીલોની ભયંકર સેના સાથે અદાલતોનો દરવાજો ખખડાવી શકે છે અને જો તેમનો શોષણ કરવાનો અધિકાર સરકાર સામે મૂળભૂત અધિકારના શીર્ષક હેઠળ માન્ય રાખવામાં આવે, તો અદાલતોની તેમની સાહસિકતા, હિંમત, સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતા માટે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે અને તેમના ગુંગાન ગવાય છે. પરંતુ જો અન્યાયના ગરીબ અને અસહાય ભોગ બનનારાઓના મૂળભૂત અધિકારોનો અમલ જાહેર હિતની વાદ દ્વારા કરાવવાનો પ્રયત્ન થાય, તો સ્વયંઘોષિત માનવાધિકારના ચેમ્પિયનો તેને દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતના

સમયનો બગાડ ગણાવી તેના પ્રત્યે ભુકુટી ચઢાવે છે; અને તેમની દૃષ્ટિએ સર્વોચ્ચ અદાલતે આવા નાના અને ક્ષુદ્ર વિષયોમાં પોતાને વ્યસ્ત ન રાખવી જોઈએ. વધુમાં, આ સ્વયંઘોષિત માનવાધિકાર કાર્યકરો ભૂલી જાય છે કે નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો, સ્વતંત્રતા અને લોકશાહી માટે અમૂલ્ય અને અપરિમિત મૂલ્ય ધરાવતા હોવા છતાં, આપણા લોકોના વિશાળ જનસમુદાય માટે તો વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ જ ધરાવતા નથી. આપણા વસ્તીના મોટા ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અણગણિત પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો આજે અત્યંત ગરીબીની પરિસ્થિતિમાં માનવોપયોગી જીવનથી પણ નીચું જીવન જીવી રહ્યા છે; કઠોર અને ચુસી નાખે તેવી ગરીબીએ તેમની કમર તોડી નાખી છે અને તેમનું નૈતિક બળ ક્ષીણ કરી દીધું છે. વર્તમાન સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં તેમને કોઈ વિશ્વાસ રહ્યો નથી. માનવજાતિના આ ગરીબ અને વંચિત વર્ગો કયા નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોનો અમલ કરાવવા જઈ રહ્યા છે—

૫૭. આ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ ભગવતીએ એસ.પી. ગુપ્તા વિ. પ્રેસિડેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૧૪૯] મામલામાં આપેલા પોતાના ચુકાદામાં લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેનો પરંપરાગત નિયમ સર્વથા નકારી કાઢ્યો હતો અને તેના સ્થાને ઉદાર બનાવાયેલ આધુનિક નિયમ સ્થાપિત કર્યો હતો. આ કેસમાં, અદાલતે ઇમરજન્સી દરમિયાન ન્યાયાધીશોના બદલીના પડકાર કરનાર વકીલોને દાવો કરવાની પાત્રતા માન્ય કરી હતી.

પરંપરાગત નિયમને “પ્રાચીન પડતાળ” અને “એવા યુગની નિશાની, જ્યારે ખાનગી કાયદાનું પ્રભુત્વ હતું અને જાહેર કાયદાનો જન્મ થયો ન હતો,” તરીકે વર્ણવીને, અદાલતે નિષ્કર્ષ કર્યો હતો કે લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેનો પરંપરાગત નિયમ જૂનો પડી ગયો હતો. તેના સ્થાને, અદાલતે લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેનો આધુનિક નિયમ નિર્ધારિત કર્યો હતો :

જ્યાં કોઈ સંવિધાનિક અથવા કાનૂની અધિકારના ભંગના કારણે કોઈ વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિઓના કોઈ નિર્ધારિત વર્ગને કાનૂની અન્યાય અથવા કાનૂની ઈજા પહોંચાડવામાં આવે, અથવા કોઈ સંવિધાનિક અથવા કાનૂની જોગવાઈના ઉલ્લંઘનમાં અથવા કાનૂનની સત્તા વિના તેમના પર કોઈ બોજો લાદવામાં આવે, અથવા આવા કાનૂની અન્યાય, કાનૂની ઈજા અથવા ગેરકાનૂની બોજાની ધમકી આપવામાં આવે, અને આવી વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓનો એવો નિર્ધારિત વર્ગ ગરીબી, લાચારપણું અથવા અશક્તિ, અથવા સામાજિક કે આર્થિક રીતે વંચિત સ્થિતિના કારણે રાહત મેળવવા માટે અદાલતનો આશરો લેવા અસમર્થ હોય, ત્યારે જનતાનો કોઈપણ સભ્ય યોગ્ય નિર્દેશ, હુકમ અથવા રિટ માટે વડી અદાલતમાં અનુરોધેદ રૂબરૂ હેઠળ અને કોઈ મૂળભૂત અધિકારના ભંગના કિસ્સામાં આ અદાલતમાં અનુરોધેદ રૂબરૂ હેઠળ અરજી જાળવી શકે છે.

૫૮. વ્યવસાય કરતાં વડીલો “નિર્ભય અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રના જતન અને જાળવણીમાં જીવનમહત્વનો હિત ધરાવે છે” એવું નિષ્કર્ષ કરતાં,

અદાલતે આધુનિક નિયમ અનુસાર ઇમરજન્સી દરમિયાન ન્યાયાધીશના બદલીને પડકારતા કેસો લાવવા માટે વકીલોને લોકસ સ્ટેન્ડી મંજૂર કર્યો. આ કેસમાં, આ અદાલતે વધુમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

".....હવે તેને સુસ્થાપિત કાયદા તરીકે માનવું જરૂરી છે કે જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ કાનૂની અન્યાય અથવા કાનૂની ઇજા સહન કરી હોય, અથવા જેના કાનૂની અધિકાર અથવા કાયદેસર રીતે સંરક્ષિત હિતનો ભંગ થયો હોય, અને તે કોઈ અશક્તિને કારણે અદાલતનો આશરો લેવા અસમર્થ હોય, અથવા તેના માટે અન્ય પૂરતા કારણોસર, જેમ કે તેની સામાજિક અથવા આર્થિક રીતે વંચિત સ્થિતિને લીધે, અદાલતનો દરવાજો ખટખટાવવું વ્યવહારુ ન હોય, ત્યાં આવી અન્યાયગ્રસ્ત અથવા ઇજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને ન્યાયિક ઉપચાર ઉપલબ્ધ કરાવવાના હેતુથી, બીજી કોઈ વ્યક્તિ અદાલતની સહાય માંગી શકે છે, જેથી એવી વ્યક્તિને થયેલો કાનૂની અન્યાય અથવા ઇજા ઉપચાર વિના ન રહી જાય અને તેને ન્યાય મળે.

XXX XXX XXX

XXX XXX XXX

.....આજે ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં વિશાળ ક્રાંતિ થઈ રહી છે; કાયદાનું મંચ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે અને ગરીબોની સમસ્યાઓ અગ્રસ્થાને આવી રહી છે. જેઓને તેમના મૂળભૂત માનવ અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા છે અને

જેમના માટે સ્વતંત્રતા અને મુક્તિનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી, એવા લોકોના વિશાળ સમૂહોને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવાના હેતુસર અદાલતે નવી પદ્ધતિઓમાં નવતરતા લાવવી અને નવી રણનીતિઓ ઘડવી આવશ્યક છે. આ કામ કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ એ છે કે જાહેરહિતથી પ્રેરિત વ્યક્તિઓ દ્વારા, એવા વ્યક્તિઓના હિત માટે, જેઓએ કાનૂની અન્યાય અથવા કાનૂની ક્ષતિ સહન કરી છે અથવા જેમના બંધારણીય અથવા કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, ન્યાયિક ઉપચાર મેળવવા માટે કરવામાં આવતી રિટ અરજીઓ અને અત્રે સુધી કે પત્રોને પણ સ્વીકારવામાં આવે, પરંતુ જેઓ પોતાની ગરીબી અથવા સામાજિક કે આર્થિક રીતે પછાત સ્થિતિને કારણે રાહત મેળવવા અદાલતનો દરવાજો ખખડાવવા અસમર્થ છે. આ જ ભાવનાથી અદાલત ન્યાયિક ઉપચાર માટેના પત્રોને સ્વીકારતી આવી છે અને તેમને રિટ અરજીઓ તરીકે ગણતી આવી છે, અને અમે આશા તથા વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે દેશની વડી અદાલતો પણ આ સક્રિય અને હેતુલક્ષી અભિગમ અપનાવશે."

૫૯. અનિલ યાદવ અને અન્ય વિ. બિહાર રાજ્ય અને બચ્ચો લાલ દાસ, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સેન્ટ્રલ જેલ, ભાગલપુર, બિહાર [૧૯૮૨ (૨) એસ.સી.સી. ૧૯૫] માં, બિહાર રાજ્યના ભાગલપુર ખાતે વિચારાધીન કેદીઓની આંખો ફોડવામાં આવી હોવા અંગે એક અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. આક્ષેપ મુજબ, તેમની આંખોમાં સોયો ઘૂસાડવામાં આવી હતી અને તેમાં એસિડ રેડવામાં આવ્યું હતું. અદાલતે રજિસ્ટ્રાર અને સહાયક રજિસ્ટ્રારની એક ટીમને

સેન્ટ્રલ જેલ, ભાગલપુરની મુલાકાત લેવા અને અદાલતમાં અહેવાલ રજૂ કરવા મોકલી હતી. અદાલતે આવા ફૂર અને અમાનવીય કૃત્યોનું પુનરાવર્તન ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે વ્યાપક આદેશો કર્યા હતા.

૬૦. મુન્ના અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૮૨ (૧) એસ.સી.સી. ૫૪૫] માં, આ આક્ષેપ હતો કે કિશોર અંડર-ટ્રાયલ કેદીઓને કાનપુર સ્થિત ચિલ્ડ્રન્સ હોમને બદલે કાનપુર સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા અને તે બાળકોનું પુખ્તવયના કેદીઓ દ્વારા યૌન શોષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ અદાલતે નિર્ણય કર્યો હતો કે અધિનિયમમાં ઉલ્લેખિત અપવાદરૂપ કિસ્સાઓ સિવાય કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં બાળકને જેલમાં મોકલી શકાય નહીં. અદાલતે વધુમાં નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે ૧૬ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોને માત્ર ચિલ્ડ્રન્સ હોમ અથવા અન્ય સુરક્ષિત સ્થળે જ અટકાયતમાં રાખવા જોઈએ. અદાલતે વધુમાં એવું પણ નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે "જે રાષ્ટ્ર બાળકોના કલ્યાણ પ્રત્યે ચિંતિત નથી તે ઉજ્જવળ ભવિષ્યની આશા રાખી શકતું નથી."

૬૧. ત્યારબાદ, પ્રકરણોની એક શ્રેણીમાં, અદાલતે પોસ્ટકાર્ડો અને પત્રોને રિટ અરજીઓ તરીકે માન્ય રાખી અને દિશાનિર્દેશો તથા આદેશો આપ્યા.

૬૨. શીલા બાર્સે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૭૮] માં, પત્રકાર શીલા બાર્સેએ બોમ્બેમાં મહિલા કેદીઓ સામે અટકાયત

દરમિયાન થયેલી હિંસાની ફરિયાદ કરી હતી. તેમના પત્રને રિટ અરજી તરીકે ગણવામાં આવ્યો હતો અને અદાલતે તે અંગે નિર્દેશો આપ્યા હતા.

૬૩. ડૉ. ઉપેન્દ્ર બક્ષી (૧) વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૮૩ (૨) એસ.સી.સી. ૩૦૮] માં, દિલ્હી યુનિવર્સિટીના બે પ્રતિષ્ઠિત કાનૂન પ્રોફેસરોએ આ અદાલતને એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં આગ્રા પ્રોટેક્ટિવ હોમ ફોર પુમન ખાતે પ્રવર્તમાન અમાનવીય પરિસ્થિતિઓ અંગે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે અનેક દિવસો સુધી અરજીએ સુનાવણી કરી હતી અને મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા, જેના પરિણામે આગ્રા પ્રોટેક્ટિવ હોમ ફોર પુમન ખાતે રહેવાસીઓની જીવન પરિસ્થિતિઓમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હતો.

૬૪. વીણા સેઠી (શ્રીમતી) વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૩૩૯] માં, કેટલાક કેદીઓને ૩૭ વર્ષથી ૧૯ વર્ષ સુધીના ગાળાના સમય માટે જેલમાં અટકાયત હેઠળ રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમને કેટલાક ગુનાઓના સંબંધમાં ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને તેમની નીચલી અદાલતમાં ચાલતી કાર્યવાહી વખતે તેઓ ઉન્મત્ત જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા અને અર્ધવાર્ષિક તબીબી અહેવાલો રજૂ કરવાની દિશાઓ સાથે તેમને સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. કેટલાકને દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હતા, કેટલાકને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હતો અને તેમનામાંથી કેટલાક સામેની કાર્યવાહી બાકી હતી. તેમને સ્વસ્થચિત્ત જાહેર કરવામાં આવ્યા પછી, તેમની મુક્તિ માટે સત્તાધિકારીઓ દ્વારા કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં આવી નહોતી.

આ અદાલતે એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે કેદીઓ તેમની કોઈ ભૂલ વિના અને સત્તાધિકારીઓના નિર્દય તથા ઢીલાશભર્યા વલણને કારણે જેલમાં જ રહ્યા. ભલે તેઓ દોષિત સાબિત થાય, તો પણ તેમણે ભોગવેલો સમય તેમને આપવામાં આવી શકનારી મહત્તમ કેદની સજાથી વધુ થઈ જાય.

૬૫. સલાલ હાઈડ્રો પ્રોજેક્ટમાં કામ કરતા મજૂરો વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય અને અન્યો [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૧૭૭] માં, ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસમાં નિર્માણ મજૂરોની પરિસ્થિતિ અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલ સમાચારના આધારે, આ અદાલતે નોંધ લીધી હતી અને અવલોકન કર્યું હતું કે નિર્માણ કાર્ય જોખમી રોજગાર છે અને તેથી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૪માં નિર્ધારિત પ્રતિબંધને કારણે ૧૪ વર્ષથી ઓછી વયના કોઈપણ બાળકને નિર્માણ કાર્યમાં રોજગારમાં રાખવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં અને આ સંવિધાનિક પ્રતિબંધનો અમલ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરાવવો જ જોઈએ.

૬૬. શ્રી સચિદાનંદ પાંડે અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૮૭ (૧) એસ.સી. ૪૨૫ : ૧૯૮૭ (૨) એસ.સી.સી. ૨૯૫] માં, સહમત ચુકાદામાં, ન્યાયમૂર્તિ ખાલિદ, ન્યાયમૂર્તિ એ અવલોકન કર્યું હતું કે જ્યારે અદાલતોને કોઈ સમૂહ અથવા વર્ગ દ્વારા કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીથી મૂળભૂત અધિકારોના ઘોર ઉલ્લંઘન વિશે જાણ કરવામાં આવે અથવા જ્યારે મૂળભૂત માનવ અધિકારોનું અતિક્રમણ થાય અથવા જ્યારે આવા કૃત્યો અંગે ફરિયાદો હોય કે જે ન્યાયિક અંતઃકરણને ઝંઝોળી મૂકે, ત્યારે લોકહિત

યાચિકાને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ; આવી સ્થિતિમાં અદાલતોએ, ખાસ કરીને આ અદાલતે, પ્રક્રિયાત્મક બંધનોને બાજુએ રાખી આવી અરજીઓની સુનાવણી કરવી જોઈએ અને જરૂરીયાતમંદ, પીડિત તથા ઉપેક્ષિત લોકોની વેદનાઓ અને દુર્દશાઓ દૂર કરવા માટે ઉપલબ્ધ તમામ જોગવાઈઓ હેઠળ પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ.

૬૭. બી.આર. કપૂર અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જેટી ૧૯૮૯ (૨) એસસી ૩૩૦ : એઆઈઆર ૧૯૯૦ એસસી ૭૫૨] નો કેસ દિલ્હી ખાતે શાહદરામાં આવેલ માનસિક રોગોના હોસ્પિટલના કુપૃબંધન અંગેની જાહેર હિતની વાદ સાથે સંબંધિત છે. આ અદાલતે નિષ્ણાતોની એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી, જેણે પાણીની ઉપલબ્ધતા, પ્રવર્તમાન સ્વચ્છતા પરિસ્થિતિઓ, ભોજન, રસોડું, તબીબી અને નર્સિંગ સંભાળ, દર્દીઓ સાથે દુર્વ્યવહાર, હોસ્પિટલમાં રહેનારાઓ દ્વારા આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયાસ, હોસ્પિટલમાં દર્દીઓના મૃત્યુ, ડૉક્ટરો અને નર્સોની ઉપલબ્ધતા વગેરે જેવી સમસ્યાઓને ઉજાગર કરી હતી. અદાલતે આગળ જઈને યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાને હોસ્પિટલનો તાબો સંભાળવા અને તેને બેંગલોર સ્થિત નિમહાન્સના ધોરણે વિકસાવવા ભલામણ કરી હતી.

૬૮. સ્મટી. નિલાબતી બેહેરા ઉર્ફે લલિતા બેહેરા વિ./સ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૩ (૨) એસ.સી. ૫૦૩ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦] મામલે, આ અદાલતે એવો દિશાનિર્દેશ આપ્યો

હતો કે રાજ્ય અને તેની એજન્સીઓ દ્વારા માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓના ઉદ્ધંધન માટે, અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા ૨૨૬ હેઠળની અરજીમાં નાણાકીય વળતરની માંગ ન્યાયસંગત છે. સહમતિસભર ચુકાદામાં, આનંદ, ન્યાયમૂર્તિ (ત્યારે જેમ હતા તેમ) એ નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

માત્ર નાગરિક કાનૂનમાં ઉપલબ્ધ ઉપચારો તરફ જ પીડિત વ્યક્તિને દોરી મૂકવાની જૂની સિદ્ધાંત-ધારણા નાગરિકોના અહરણિય અધિકારોના સંરક્ષક અને જામીનદાર તરીકે અદાલતોની ભૂમિકાને અતિશય મર્યાદિત કરી દે છે. અદાલતો પર નાગરિકોની સામાજિક આશાઓને સંતોષવાની ફરજ છે, કારણ કે અદાલતો અને કાનૂન લોકો માટે છે અને તેમની આશાઓને પ્રતિસાદ આપે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

૬૯. પંજાબ એન્ડ હરિયાણા વડી અદાલત બાર એસોસિયેશન, ચંદીગઢ દ્વારા તેના સચિવ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૩ (૬) એસ.સી. ૬૫૦ : ૧૯૯૪ (૧) એસ.સી.સી. ૬૧૬] માં આ આક્ષેપ હતો કે પ્રેક્ટિસ કરતા એક એડવોકેટ, તેની પત્ની અને આશરે બે વર્ષની વયના એક બાળકનું અપહરણ કરીને તેમની હત્યા કરવામાં આવી હતી. આ સર્વોચ્ચ અદાલતે સી.બી.આઈ.ના નિયામકને તપાસ કરીને અદાલત સમક્ષ અહેવાલ રજૂ કરવા નિર્દેશ કર્યો હતો.

૭૦. નવકિરણ સિંહ અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય મુખ્ય સચિવ મારફતે અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૫ (૭) એસ.સી. ૪૭૭ : ૧૯૯૫ (૪) એસ.સી.સી.

૫૯૧] માં, એક પત્ર-અરજીમાં પંજાબ અને હરિયાણા વડી અદાલતના વકીલોએ પંજાબ રાજ્યમાં વકીલોના અપહરણ/દૂરિકરણ બાબતે ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. આ અદાલતે આ બાબતની તપાસ કરવા માટે સી.બી.આઈ.ને નિર્દેશ કર્યો હતો અને સાથે જ પંજાબ રાજ્યને તેવા વકીલોને સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે પણ નિર્દેશ કર્યો હતો જેઓને આતંકવાદીઓ/સમાજવિરોધી તત્વોથી પોતાના જીવનને જોખમ હોવાની વાજબી આશંકા હોય. અદાલતે વધુમાં એવું પણ અવલોકન કર્યું હતું કે જો સુરક્ષાની વિનંતી માટે જિલ્લા ન્યાયાધીશ અથવા વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવે, તો તેને વાજબી માનવામાં આવી શકે અને રાજ્ય સરકાર તે અંગે સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચારણા કરી શકે.

૭૧. દિલ્લી ડોમેસ્ટિક વર્કિંગ વિમેન્સ ફોરમ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૪ (૭) એસ.સી. ૧૮૩ : ૧૯૯૫ (૧) એસ.સી.સી. ૧૪] માં, અદાલતે સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધની હિંસા અંગે ગંભીર ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. અદાલતે મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા અને નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે પીડિતોને વળતર અપરાધીની દોષિત ઠરાવણી થવા પર અદાલત દ્વારા અને દોષિત ઠરાવણી થઈ હોય કે ન થઈ હોય તેવા બંને સંજોગોમાં ફોજદારી ઈજા વળતર બોર્ડ દ્વારા આપવામાં આવશે. બોર્ડ બળાત્કારના પરિણામે આવું બન્યું હોય તો ગર્ભાવસ્થા કારણે થતી આવકની ખોટ અને પ્રસૂતિના ખર્ચ ઉપરાંત પીડા, વ્યથા અને આઘાતને પણ ધ્યાનમાં લેશે.

૭૨. સિટિઝન્સ ફોર ડેમોક્રસી વિ. સ્ટેટ ઓફ અસમ અને અન્યો [જે.ટી. ૧૯૯૫ (૪) એસ.સી. ૪૭૫ : ૧૯૯૫ (૩) એસ.સી.સી. ૭૪૩] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે હાથકડી પહેરાવવી અને દોરડાંથી બાંધવું અમાનવીય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા તેમજ દેશના કાયદા હેઠળ બાંધધરાયેલ માનવ અધિકારોનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન છે. આ અદાલતે પરિચ્છેદ ૧૫ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

૧૫.....હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવેલ દર્દી-કેદીઓને હાથકડી પહેરાવવી અને તે ઉપરાંત દોરડાંથી બાંધવા, ઓછામાં ઓછું એટલું તો અમે કહી શકીએ કે, તે અમાનવીય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા તથા દેશના કાયદા હેઠળ વ્યક્તિને બાંહેધરી આપવામાં આવેલા માનવ અધિકારોનું સંપૂર્ણ ઉલ્લંઘન છે. તેથી, અમારું મત છે કે સામાવાળાઓની કાર્યવાહી સંપૂર્ણપણે અન્યાયસંગત હતી અને કાયદા વિરુદ્ધ હતી. અમે હુકમ આપીએ છીએ કે અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલા વ્યક્તિઓને – જો તેઓ હજી હોસ્પિટલમાં હોય – તો તાત્કાલિક અસરથી હાથકડી અને દોરડાંમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે.

૭૩. પરમજીત કૌર (મિસિસ) વિ./વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૫ (૮) એસ.સી. ૪૧૮ : ૧૯૯૬ (૭) એસ.સી.સી. ૨૦] મામલામાં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતના એક ન્યાયાધીશને એક તાર મોકલવામાં આવ્યો હતો, જેને બંધીપ્રત્યક્ષીકરણની અરજી તરીકે ગણવામાં આવ્યો હતો. આક્ષેપ એવો હતો કે અપીલકર્તાના પતિને અમૃતસરના વ્યસ્ત રહેણાંક

વિસ્તારમાંથી પોલીસ વર્ટીમાં રહેલા કેટલાક વ્યક્તિઓએ અપહરણ કર્યો હતો. અદાલતે આ બાબતની ગંભીર નોંધ લીધી હતી અને સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન દ્વારા કેસની તપાસ કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૭૪. એમ.સી. મહેતા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૬ (૧૧) એસ.સી. ૪૬૭ : ૧૯૯૬ (૬) એસ.સી.સી. ૭૫૬] માં, અદાલત બાળમજૂરીના કેસો સાથે વ્યવહાર કરી રહી હતી અને અદાલતે નોંધ્યું હતું કે બાળમજૂરીનું મૂળ કારણ અતિશય ગરીબી, લાભદાયક રોજગારની તકોનો અભાવ, આવકની અનિયમિતતા અને જીવનસ્તરની નીચી સ્થિતિ છે. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે સંગઠિત ક્ષેત્રમાં બાળમજૂરીની ઓળખ કરવી શક્ય છે, જે કુલ બાળમજૂરીનો અતિ નગણ્ય ભાગ બને છે, જ્યારે મુખ્ય સમસ્યા અસંગઠિત ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે, જ્યાં સર્વોચ્ચ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.

૭૫. ડી.કે. બસુ વિ./એસ. રાજ્ય ઓફ વેસ્ટ બંગાળ [જે.ટી. ૧૯૯૭ (૧) એસ.સી. ૧ : ૧૯૯૭ (૧) એસ.સી.સી. ૪૧૬] માં, આ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે કર્ટડીમાં થયેલ મૃત્યુ કદાચ કાનૂનના શાસન હેઠળ સંચાલિત સંસ્કારી સમાજમાં સૌથી ઘોર ગુનાઓમાંનું એક છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ અને ૨૨(૧) માં નિહિત અધિકારોનું અત્યંત સતર્કતા અને કડક કાળજી સાથે સંરક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. અનુચ્છેદ ૨૧ માં આવેલો "જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" એવો પ્રયોગ માનવીય ગૌરવ સાથે જીવવાનો

અધિકાર સમાવે છે અને તેથી તેમાં રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી યાતના અને હુમલા સામેની બાંહેધરી પણ અંતર્ભૂત થાય છે. અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલ આ અમૂલ્ય અધિકાર દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિઓ, વિચારાધીન કેદીઓ, અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલા વ્યક્તિઓ અને કસ્ટડીમાં રહેલા અન્ય કેદીઓને, કાનૂન દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર તથા કાનૂન દ્વારા પરવાનગીપ્રાપ્ત યોગ્ય મર્યાદાઓ લાદીને સિવાય, નકારી શકાય નહીં. અદાલતે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા, જેનું પાલન કરવું સંબંધિત તમામ માટે ફરજિયાત છે.

૭૬. વિશાખા તથા અન્ય વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન તથા અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૭ (૭) એસ.સી. ૩૮૪:૧૯૯૭ (૬) એસ.સી.સી. ૨૪૧] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ કામકાજ મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ બાબતે દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. અદાલતે વ્યાપક માર્ગદર્શિકા અને ધોરણો નિર્ધારિત કર્યા હતા અને મહિલાઓને તેમના કાર્યસ્થળે આ અધિકારોનું રક્ષણ તથા અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે હુકમ આપ્યો હતો.

૭૭. તાજેતરમાં નિર્ધારિત થયેલા પ્રજવાલા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [૨૦૦૯ (૪) એસ.સી.સી. ૭૯૮] કેસમાં આ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં એક અરજીફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં એવું અનુભવી શકાયું કે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન અવસર, અધિકારોનું સંરક્ષણ

અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ અમલમાં આવ્યા હોવા છતાં, દિવ્યાંગ લોકોને પ્રાધાન્યાત્મક વર્તન આપવામાં આવતું નથી. અદાલતે રાજ્ય સરકારો/સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓને નિર્દેશ કર્યો હતો કે અધિનિયમની કલમ ૪૩ માં દર્શાવાયેલ વિવિધ હેતુઓ માટે જમીન ફાળવે અને કલમ ૪૩ માં દર્શાવેલ વિવિધ મુદ્દાઓ અંગે દિવ્યાંગ લોકોને પ્રાધાન્યાત્મક વર્તન આપવામાં આવે તથા જમીન રાહતદરોએ આપવામાં આવે. અનામતનો ટકાવાર રાજ્ય સરકારોની વિવેકસત્તા પર છોડવામાં આવી શકે. જોકે, ટકાવાર નક્કી કરતી વખતે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓના કુલ ટકાવારને ધ્યાનમાં લેવો પડશે.

૭૮. અવિનાશ મહેરોત્રા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જેટી ૨૦૦૯ (૫) એસસી ૩૬૩ : ૨૦૦૯ (૬) એસસીસી ૩૯૮] માં, તામિલનાડુની એક ખાનગી શાળામાં લાગેલી આગમાં ૯૩ બાળકો જીવતા સળગી ગયા ત્યારે જનહિત અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ ઘટના એ કારણ બની હતી કે શાળામાં સલામતીના લઘુત્તમ ધોરણ મુજબની વ્યવસ્થાઓ નહોતી. અદાલતે, આવી તમામ શાળાઓમાં ભવિષ્યમાં આવી દુર્ઘટનાઓથી રક્ષણ આપવા માટે, એવો નિર્દેશ આપ્યો હતો કે ભયમુક્ત સુરક્ષા અને સલામતી સાથે શિક્ષણ મેળવવું દરેક બાળકનો મૂળભૂત અધિકાર છે; તેથી સરકારે નેશનલ બિલ્ડિંગ કોડ અમલમાં મૂકવો અને બાળકો માટેની શાળાઓના બાંધકામમાં જણાવેલ આદેશોનું પાલન કરવું જોઈએ.

૭૯. ઉપરોક્ત આ તમામ કેસો દર્શાવે છે કે અદાલતોએ, નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા માટે, લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ શિથિલ કરતાં, સંબંધિત સત્તાધિકારીઓને અનેક દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા.

૮૦. અમે આવા કેસોની સંખ્યા વધારીને ચુકાદાને અનાવશ્યક રીતે ભારરૂપ બનાવવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ આ કેસોનો સંક્ષિપ્ત સાર દર્શાવે છે કે સમાજના હાશિયે પર આવેલા, વંચિત અને ગરીબ વર્ગોના મૂળભૂત અધિકારોનું સંરક્ષણ અને રક્ષણ કરવા માટે અદાલતોએ લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેનો પરંપરાગત નિયમ શિથિલ કર્યો, પીડિત વ્યક્તિઓની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી અને દિશાનિર્દેશો તથા આદેશો આપ્યા. અદાલતે જે અવધિ દરમિયાન લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ શિથિલ કર્યો હતો, તે સમયગાળાના કેસોને અમે જાહેર હિતની વાદવિવાદની પ્રથમ અવસ્થા તરીકે ઓળખાવવું ઇચ્છીએ છીએ. સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોએ સમાજના ગરીબ અને હાશિયે પર આવેલા વર્ગોના લોકોના મૂળભૂત અધિકારોનું સંરક્ષણ અને રક્ષણ કરવા માટે કરેલા નવોચારી પ્રયત્નોના કારણે જનતાની નજરમાં વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું અને અત્યંત વિશ્વસનીયતા હાંસલ કરી.

તબક્કો-૨ – પર્યાવરણશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણના સંરક્ષણ તથા રક્ષા માટેના નિર્દેશો

૮૧. જાહેર હિતની વાદની બીજી અવસ્થા આશરે ૧૯૮૦ના દાયકામાં શરૂ થઈ હતી અને તે અદાલતોની નવીનતા અને સર્જનાત્મકતા સાથે સંબંધિત

હતી, જેમાં પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિજ્ઞાનના સંરક્ષણ માટે દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવ્યા હતા.

૮૨. આવા અનેક કેસો છે જેમાં અદાલતે વન આવરણ, પર્યાવરણશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સંદર્ભે આદેશો આપવામાં આવ્યા છે. હકીકતમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નિયમિત વન પીઠ (ગ્રીન પીઠ) છે અને તે વિવિધ વન આવરણ, ગેરકાયદેસર ખનન, સમુદ્રી જીવસૃષ્ટિ તથા વન્યજીવનના વિનાશ વગેરે અંગે નિયમિત રીતે આદેશો અને નિર્દેશો આપે છે. માત્ર દૃષ્ટાંતરૂપે કેટલાક કેસોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

૮૩. બીજા તબક્કામાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટ આ બાબતમાં અનેક આદેશો અને નિર્દેશો પસાર કર્યા.

૮૪. તાજેતરનું ઉદાહરણ એ છે કે દિલ્લી મહાનગરમાં તમામ જાહેર પરિવહનને ડીઝલ એન્જિનમાંથી સી.એન.જી. એન્જિનમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે, જેથી પ્રદૂષણનું સ્તર નિયંત્રિત થાય, તે હેતુસર દિલ્લી વડી અદાલતના હુકમના આધારે આ કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી અને છેલ્લા અનેક વર્ષોથી તેનો સંપૂર્ણ પાલન કરવામાં આવી રહ્યું છે. જાહેર પરિવહન માટે દિલ્લી માર્ગો પર માત્ર સી.એન.જી. વાહનોને જ ચલાવવાની પરવાનગી છે.

૮૫. લુઈઝ એડ્રિય નિગોગ્રેસ, એક પર્યાવરણપ્રેમીએ યોગ્ય રીતે અવલોકન કર્યું છે કે “ઘાસ અને આકાશ એ બે કેનવાસ છે, જેમાં ધરતીની સમૃદ્ધ વિગતો આંકવામાં આવી છે.” ૧૯૮૦ના દાયકામાં, આ અદાલતે વાયુ પ્રદૂષણ, જળ પ્રદૂષણ, પર્યાવરણીય અધોગતિની સમસ્યાઓ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું અને પર્યાવરણ, પર્યાવરણીય સમતુલા તથા વન્યજીવનને બચાવવામાં, સંરક્ષવામાં અને સુરક્ષિત રાખવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે અનેક દિશાનિર્દેશો અને આદેશો કર્યા. અદાલતના મત મુજબ, ભારતીય ભૂમિ પર થઈ રહેલો અન્યાયનો વ્યાપ વિનાશક છે. દરરોજ લાખો કારખાનાઓ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ઉપકરણો વિના કાર્યરત છે. હજારો ભારતીયો ખાણોમાં જાય છે અને યોગ્ય સલામતી સુરક્ષા વિના જોખમી કામ કરે છે. દરરોજ લાખો લીટર અશોધિત કાચા ગંદા પ્રવાહી આપણા નદીઓમાં છોડવામાં આવે છે અને લાખો ટન જોખમી કચરો સીધો જ ધરતી પર નાંખી દેવામાં આવે છે. પર્યાવરણ એટલું અધોગતિ પામ્યું છે કે તે હવે આપણું પાલનપોષણ કરવાને બદલે આપણને ઝેરી બનાવી રહ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, મોટી સંખ્યામાં કેસોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો અને અગણિત દિશાનિર્દેશો જારી કર્યા.

૮૬. આ અદાલતે નક્કી કરેલા કેટલાક મહત્વપૂર્ણ કેસોનો અમે સંક્ષિપ્ત સાર આપીએ છીએ. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવેલા શરૂઆતના કેસોમાંનો એક દિલ્હી ખાતે ઓલિયમ ગેસ લીકેજ સંબંધિત હતો. પર્યાવરણને તથા લોકોના જીવન અને આરોગ્યને થતું નુકસાન અટકાવવા માટે, અદાલતે

અનેક આદેશો કર્યા હતા. આ કેસ એમ.સી. મહેતા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ કેસમાં અદાલતે સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કર્યું છે કે જે સાહસ જોખમી અથવા સ્વભાવતઃ ખતરનાક ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત હોય અને જે કારખાનામાં કામ કરતા વ્યક્તિઓના તેમજ આસપાસના વિસ્તારમાં નિવાસ કરતા લોકોના આરોગ્ય અને સુરક્ષાને સંભવિત જોખમ ઊભું કરતું હોય, તેવા સાહસ પર સમુદાય પ્રત્યે પરમ અને અપ્રતિનિયોજ્ય ફરજ છે કે તે ખાતરી કરે કે તે હાથ ધરેલી પ્રવૃત્તિના જોખમી અથવા સ્વભાવતઃ ખતરનાક સ્વરૂપને કારણે કોઈપણ વ્યક્તિને એવું નુકસાન ન થાય. અદાલતે નિર્દેશ આપ્યો હતો કે તેવા સાહસે સુરક્ષાના સર્વોચ્ચ ધોરણો અપનાવવા જ જોઈએ અને જો આવી પ્રવૃત્તિના કારણે કોઈ નુકસાન થાય, તો તેવા નુકસાન માટે વળતર ચૂકવવાની જવાબદારી તે સાહસની પરમ રહેશે; અને સાહસ માટે આ કહેવું કોઈ જવાબ ગણાશે નહીં કે તેણે તમામ યુક્તિસંગત કાળજી લીધી હતી અને તેમ છતાં તેની તરફથી કોઈ બેદરકારી વિના નુકસાન થયું હતું.

૮૭. રૂરલ લિટિગેશન એન્ડ એન્ટાઈટલમેન્ટ કેન્દ્ર, દેહરાદૂન તથા અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. તથા અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૫ એસ.સી. ૬૫૨] માં સર્વોચ્ચ અદાલતે, ડૂન વેલી વિસ્તારમાં ચૂનાપથ્થરની ખાણો અને ખોદકામથી પાણીના ઝરણાઓ તથા પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિતંત્ર પર પ્રતિકૂળ અસર પડી હોવાનું ધ્યાનમાં લઈ, ડૂન વેલીની તમામ ચૂનાપથ્થરની ખાણો બંધ કરવાનો

હુકમ કર્યો હતો. ચૂનાપથ્થરની ખાણો બંધ કરવા અંગે ટિપ્પણી કરતાં અદાલતે જણાવ્યું હતું કે, આથી નિઃસંદેહ ચૂનાપથ્થરની ખાણોના માલિકોને કઠિનાઈ પડશે, પરંતુ પર્યાવરણીય સંતુલનને યથાશક્તિ ઓછી ખલેલ પહોંચે તેવી રીતે તથા તેમને અને તેમના પશુધન, રહેણાંક મકાનો અને કૃષિભૂમિને ટાળી શકાય તેવી હાનિ વિના, તેમજ હવા, પાણી અને પર્યાવરણ ઉપર અયોગ્ય પ્રતિકૂળ અસર વિના, લોકોના સ્વસ્થ પર્યાવરણમાં જીવવાના અધિકારના સંરક્ષણ અને રક્ષણ માટે આ કિંમત ચૂકવવી જ પડે છે.

૮૮. પર્યાવરણીય લોકહિત અરજીનો વિકાસ બંધારણની કલમ ૨૧ અંગે અદાલતે કરેલી વ્યાખ્યાને કારણે થયો છે. છેત્રિય પરદૂષણ મુક્તિ સંઘર્ષ સમિતિ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય [જેટી ૧૯૯૦ (૩) એસસી ૬૮૫ : એઆઈઆર ૧૯૯૦ એસસી ૨૦૬૦] મામલામાં અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ દ્વારા કલ્પાયેલ ગુણવત્તાસભર જીવન અને જીવનવ્યાપનની ભોગવણી કરવાનો દરેક નાગરિકને મૂળભૂત અધિકાર છે. કોઈપણ વ્યક્તિના વર્તનથી, કાયદાના ભંગરૂપે હોય કે કાયદાની અવગણના રૂપે, જો લોકોના તેવા ગુણવત્તાસભર જીવન અને જીવનવ્યાપનને જોખમ થાય અથવા હાનિ પહોંચે, તો તેઓ બંધારણની કલમ ૩૨નો આશ્રય લેવા હકદાર છે.

૮૯. આ અદાલતે સુભાષ કુમાર વિ./રાજ્ય બિહાર અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૧ (૧) એસ.સી. ૭૭ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૪૨૦] માં

અવલોકન કર્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ લોકોને જીવનના પૂર્ણ ઉપભોગ માટે પ્રદૂષણમુક્ત પાણી અને હવાનો ઉપભોગ કરવાનો અધિકાર છે; જો કાયદાના ઉદ્દેશ્યરૂપે કોઈ બાબત જીવનની તે ગુણવત્તાને જોખમમાં મૂકે અથવા તેમાં હાનિ પહોંચાડે, તો નાગરિકને જીવનની ગુણવત્તાને હાનિકારક થઈ શકે તેવા પાણી અથવા હવાના પ્રદૂષણને દૂર કરાવવા માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ નો આશ્રય લેવાનો અધિકાર છે.

૯૦. એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય [જેટી ૧૯૮૨એસ (૧) એસસી ૬૯ : ૧૯૮૮ (૧) એસસીસી ૪૭૧] નો કેસ કાનપુરમાં ગંગા નદીમાં ચામડાંના કારખાનાઓ દ્વારા છોડવામાં આવતા વેપારી ગંદાપાણીથી સર્જાયેલા પ્રદૂષણ સંબંધિત છે. અદાલતે નિષ્ણાતોની સમિતિનો અહેવાલ માંગાવ્યો હતો અને પર્યાવરણ તથા પરિસ્થિતિતંત્રને બચાવવા માટે દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે "કોમન લો હેઠળ, જો કોઈ નદીકાંઠાના માલિકને નદીના પાણીમાં નિગમ દ્વારા અપૂરતી રીતે શુદ્ધ કરાયેલ ગટરના પાણીના નિકાલથી થયેલા પ્રદૂષણને કારણે હાનિ પહોંચી હોય, તો તેવા નદીકાંઠાના માલિક દ્વારા લાવવામાં આવેલી કાર્યવાહી માં મનપાને મનાઈદુકમ દ્વારા આવી ગટરના પાણીનો નદીમાં નિકાલ કરવા પરથી રોકી શકાય છે. પરંતુ હાલના કેસમાં અરજદાર નદીકાંઠાનો માલિક નથી. તે ગંગા નદીમાં વહેતા પાણીનો ઉપયોગ કરનાર લોકોના જીવનના રક્ષણમાં રસ ધરાવતો વ્યક્તિ છે અને અરજી જાળવી રાખવાનો તેનો અધિકાર વિવાદાસ્પદ

બની શકતો નથી. ગંગા નદીના પ્રદૂષણથી સર્જાયેલ ઉપદ્રવ એક જાહેર ઉપદ્રવ છે, જે તેની વ્યાપકતા માં વિસ્તૃત છે અને તેની અસર માં ભેદભાવરહિત છે, અને તેને અટકાવવા માટે સમગ્ર સમાજથી અલગ કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ કાર્યવાહી કરે તેવી અપેક્ષા રાખવી યુક્તિસંગત નથી. આ અરજીને જાહેર હિત અરજી તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં, અરજદારને સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિગમ કરવાનો અધિકાર છે જેથી નગરપાલિકા સત્તાધિકારીઓ અને જળ (પ્રદૂષણ નિવારણ અને નિયંત્રણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ હેઠળ રચાયેલ બોર્ડો પર મૂકવામાં આવેલી કાયદેસરની ફરજોનો અમલ કરાવી શકાય."

૯૧. વેલ્થોર સિટિઝન્સ વેલ્ફેર ફોરમ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૬ (૭) એસ.સી. ૩૭૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૨૭૧૫] માં, આ અદાલતે એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે પૂર્વસાવચેતીનો સિદ્ધાંત અને પ્રદૂષક ચુકવે તે સિદ્ધાંત દેશના પર્યાવરણ કાયદાનો ભાગ છે. આ અદાલતે જાહેર કર્યું હતું કે પર્યાવરણનું સંરક્ષણ અને સુધારણા કરવા માટેના બંધારણીય હુકમના ભાગરૂપે અનુચ્છેદ ૪૭, ૪૮એ અને ૫૧એ(જી) સામેલ છે.

૯૨. એમ.સી. મહેતા વિ./સ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૮૭ (૩) એસ.સી. ૬૩૦ : એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૦૩૭] માં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ગંગા નદીમાં ટેનરીમાંથી છોડવામાં આવતો

પ્રવાહી કચરો, તેના કાંઠા પર આવેલા કોઈપણ શહેરી વિસ્તારમાંથી નદીમાં વહેતા ઘરગથ્થુ ગંદાપાણીની સરખામણીએ દસ ગણો વધુ હાનિકારક છે. અદાલતે આગળ અવલોકન કર્યું હતું કે ટેનરીઓને પ્રાથમિક શુદ્ધિકરણ સંયંત્રો સ્થાપિત કરવા ફરજિયાત કર્યા વિના તેમની આર્થિક ક્ષમતાને અસંગત ગણવી જોઈએ. જે રીતે કોઈ એવો ઉદ્યોગ, જે પોતાના કામદારોને ન્યૂનતમ વેતન ચૂકવી શકતો નથી, તેને અસ્તિત્વમાં રહેવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં, તે જ રીતે કોઈ એવી ટેનરી, જે પ્રાથમિક શુદ્ધિકરણ સંયંત્ર સ્થાપિત કરી શકતી નથી, તેને સર્વસામાન્ય જનતા પર થતા પ્રતિકૂળ પ્રભાવને ધ્યાનમાં રાખીને અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહેવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી.

૯૩. એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૭૩૪] માં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે તાજ મહેલની નજીક આવેલી ઉદ્યોગોમાંથી થતા સલ્ફર ડાયોક્સાઈડના ઉત્સર્જનથી પ્રાચીન સ્મારક તાજ મહેલનું સંરક્ષણ અને રક્ષણ કરવા માટે, અદાલતે ૨૯૯ ઉદ્યોગોને કોક/કોયલાના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો હુકમ આપ્યો હતો. અદાલતે વધુમાં તેમને સંકુચિત પ્રાકૃતિક વાયુ (સી.એન.જી.) તરફ બદલાવ કરવા અથવા તેમને અન્યત્ર સ્થળાંતરિત કરવા નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૯૪. એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ વિ. પ્રો. એમ. વી. નાયડુ (નિવૃત્ત) અને અન્યાઓ [જે.ટી. ૧૯૯૯ (૧) એસ.સી. ૧૬૨ : ૧૯૯૯ (૨) એસ.સી.સી. ૭૧૮] માં, આ અદાલતે એ. ફિટ્શના "પર્યાવરણ નૈતિકતા:

ચિંતિત નાગરિકો માટેના વિકલ્પો" માંથી ઉદ્ધરણ આપ્યું હતું. તે જ નીચે મુજબ પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે :

પર્યાવરણશાસ્ત્રનો મૂળભૂત બોધ એ છે કે તમામ સજીવ વસ્તુઓ પરસ્પર સંબંધિત પ્રણાલીઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; કંઈપણ એકલતામાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. વિશ્વ-પ્રણાલી જાળાંસમાન છે; તેના એક તંતુને ખેંચવાથી બાકીની તમામમાં કંપન પેદા થાય છે; તેના એક ભાગ સાથે જે કંઈ બને છે તેનું પ્રત્યાઘાત બાકીના બધાં પર પડે છે. આપણા કૃત્યો વ્યક્તિગત નથી પરંતુ સામાજિક છે; તે સમગ્ર પર્યાવરણીય પ્રણાલીમાં પ્રતિધ્વનિત થાય છે". [સાયન્સ એક્શન કોઅલિશન, એ. ફિટ્શ દ્વારા, એન્વાયરમેન્ટલ એથિક્સ: થોઈસેસ ફોર કન્સર્ન્ડ સિટિઝન્સ ૩-૪ (૧૯૮૦)]: (૧૯૮૮) વોલ્યુમ ૧૨ હાર્વ. એન્વ. એલ. રિવ. પૃષ્ઠ ૩૧૩ પર).

૯૫. આ કેસમાં અદાલતે આ બાબત પર ભાર મૂક્યો હતો કે અદાલતના નિર્દેશો લોકહિત, પર્યાવરણનું સંરક્ષણ, પ્રદૂષણના નાબૂદી અને ટકાઉ વિકાસની આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ હોવા જોઈએ. ટકાઉ વિકાસ સુનિશ્ચિત કરતી વખતે, આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે કે પર્યાવરણ અથવા પરિસ્થિતિતંત્રને કોઈ જોખમ ન હોય.

૯૬. એસ્સાર ઓઈલ લિ. વિ./સ. હાલાર ઉત્કર્ષ સમિતિ અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૪ (૨) એસ.સી. ૨૧૦ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી.

૧૮૩૪], માં, આર્થિક વિકાસ અને પર્યાવરણના સંરક્ષણ વચ્ચેનું સંતુલન જાળવી રાખતાં, અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૨૬. સ્ટોકહોમ ઘોષણામાં માનવજાત અને તેના પર્યાવરણને ટકાવી રાખવાના હેતુસર કેટલીક સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી હતી, જેમાં વ્યાપક પરિમાણો અને માર્ગદર્શિકાઓ દર્શાવવામાં આવી હતી. આ પરિમાણોમાંથી, વર્તમાન ચર્ચા માટે પ્રાસંગિક એવી કેટલીક સિદ્ધાંતો અહીં ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે. સિદ્ધાંત ૨ મુજબ, પૃથ્વીના પ્રાકૃતિક સંસાધનો, જેમાં હવા, પાણી, જમીન, વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવન, ખાસ કરીને પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિતંત્રોના પ્રતિનિધિ નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે, તે હાલની અને ભાવિ પેઢીઓના હિતાર્થે યોગ્ય એવા સાવચેત આયોજન અને સંચાલન દ્વારા સુરક્ષિત રાખવા આવશ્યક છે. એ જ અનુસંધાનમાં, જમો સિદ્ધાંત જણાવે છે કે "માનવ પર વન્યજીવન અને તેના આવાસરૂપ વારસાને સુરક્ષિત રાખવાની અને વિવેકપૂર્ણ રીતે સંચાલિત કરવાની વિશેષ જવાબદારી છે, કારણ કે હાલ પ્રતિકૂળ પરિબલોના સંયોજનને કારણે તે ગંભીર જોખમમાં મુકાયેલા છે. આથી, પ્રકૃતિ સંરક્ષણ, જેમાં વન્યજીવનનો સમાવેશ થાય છે, તેને આર્થિક વિકાસ માટેના આયોજનમાં મહત્વ આપવું જોઈએ". આ બે સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે કે આર્થિક વિકાસની જોગવાઈ કરતી વખતે પર્યાવરણ સંબંધિત વિચારણાઓને સમાવેશમાં લેવાની આવશ્યકતા છે. આર્થિક વિકાસની આવશ્યકતા અંગે સિદ્ધાંત ૮ માં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે

"માનવ માટે અનુકૂળ જીવન અને કાર્ય પર્યાવરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે તથા જીવનની ગુણવત્તાના સુધાર માટે જરૂરી એવી પૃથ્વી પરની પરિસ્થિતિઓ સર્જવા માટે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ અનિવાર્ય છે".

૯૭. ટકાઉ વિકાસ અંગે, અમારામાંના એકે (ભંડારી, ન્યાયાધીશ) એ કર્ણાટક ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એરિયાઝ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ વિ. શ્રી સી. કેનયપ્પા અને અન્યો [જે.ટી. ૨૦૦૬ (૫) એસ.સી. ૫૫૬ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૨૦૩૮] માં અવલોકન કર્યું હતું કે ટકાઉ વિકાસ અને પર્યાવરણ વચ્ચે સંતુલન હોવું આવશ્યક છે. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે વિકાસ માટે જમીનના સંપાદન કરતાં પહેલાં, વિકાસના પર્યાવરણ પર થતા પરિણામો અને પ્રતિકૂળ અસરોનું યોગ્ય રીતે સમ્યક્ અવગાહન કરવું આવશ્યક છે અને વિકાસ માટે એવી જમીનોનું સંપાદન કરવું જોઈએ કે જેથી પર્યાવરણીય તંત્ર અને પર્યાવરણને ગંભીર રીતે હાનિ ન પહોંચે; રાજ્ય ઔદ્યોગિક વિસ્તાર વિકાસ બોર્ડે વિકાસ માટે જમીન ફાળવવામાં આવે તે પહેલાં કર્ણાટક રાજ્ય પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ પાસેથી મંજૂરી મેળવવાની ફાળવણીની શરતનો સમાવેશ કરવો. જમીનોની ફાળવણી અંગેની ઉક્ત નિર્દેશાત્મક શરતને ભવિષ્યમાં મંજૂર થનારા તમામ પ્રકલ્પો માટે ફરજિયાત શરતમાં રૂપાંતરિત કરવી.

૯૮. આ અદાલતના બીજા એક મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયમાં, એમ.સી. મહેતા વિ. કમલ નાથ અને અન્યગણ [જે.ટી. ૨૦૦૦ (૭) એસ.સી. ૧૯ : ૨૦૦૦ (૬) એસ.સી.સી. ૨૧૩] ના કેસમાં, આ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત

કર્ચો હતો કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૮એ અને ૫૧-એ(જી) નો વિચાર અનુચ્છેદ ૨૧ ના પ્રકાશમાં કરવો આવશ્યક છે. પર્યાવરણના મૂળભૂત તત્વો, એટલે કે હવા, પાણી અને જમીન, જે “જીવન” માટે આવશ્યક છે, તેમાં કોઈપણ વિક્ષેપ, અનુચ્છેદ ૨૧ ના અર્થમાં “જીવન” માટે જોખમકારક ગણાશે. અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના અધિકારોના અમલના પ્રશ્નમાં, આ અદાલતે, ઉપર ઉલ્લેખિત અધિનિયમોની જોગવાઈઓનો અમલ કરાવવા ઉપરાંત, અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારોને પણ અમલમાં મૂક્યા છે અને એવું ઠરાવ્યું છે કે જો પર્યાવરણમાં વિક્ષેપ પેદા કરીને તે અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થાય, તો તે પર્યાવરણીય સમતુલા પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે જ નહીં, પરંતુ તે વિક્ષેપને કારણે પીડિત થયેલા ભોગ બનનારાઓને પણ વળતર ફટકારી શકે છે. “જીવન” ના સંરક્ષણ માટે, “પર્યાવરણ” ના સંરક્ષણ માટે અને “હવા, પાણી અને જમીન” ને પ્રદૂષણથી સુરક્ષિત રાખવા માટે, આ અદાલતે તેના વિવિધ ચુકાદાઓ દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકો તથા અન્ય વ્યક્તિઓને ઉપલબ્ધ અધિકારોને અમલમાં મૂક્યા છે.

૯૯. અદાલતે પ્રદૂષક-ચૂકવેના સિદ્ધાંત પર પણ ભાર મૂક્યો હતો. અદાલતના જણાવ્યા મુજબ, પ્રદૂષણ એક નાગરિક અપકૃત્ય છે. તે સમગ્ર સમુદાય સામે કરવામાં આવેલું અપકૃત્ય છે. તેથી, પ્રદૂષણ સર્જવા માટે દોષી વ્યક્તિએ પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિ-તંત્રની પુનઃસ્થાપના માટે હર્જાનો અથવા વળતર ચૂકવવું પડે છે.

૧૦૦. મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, એ.પી.એસ.આર.ટી.સી. વિ. એસ. પી. સત્યનારાયણ [જે.ટી. ૧૯૯૮ (૫) એસ.સી. ૪૧૨ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૯૬૨] માં, આ અદાલતે ભારત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત શ્વેતપત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે વાહનજન્ય પ્રદૂષણ, ૧૯૭૦માં ૨૦%ની સરખામણીએ, વાયુ પ્રદૂષણમાં ૭૦% ફાળો આપે છે. આ અદાલતે, આ અદાલત દ્વારા નિયુક્ત ભૂરે લાલની નિષ્ણાત સમિતિની ભલામણના આધારે, વાયુ પ્રદૂષણ ઘટાડવા માટે વ્યાપક દિશા-નિર્દેશો આપ્યા હતા.

૧૦૧. ઇન રે. નોઈઝ પોલ્યુશન [જે.ટી. ૨૦૦૫ (૬) એસ.સી. ૨૧૦ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૩૧૩૬] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલત ધ્વનિ પ્રદૂષણના મુદ્દા સાથે વ્યવહાર કરી રહી હતી. આ સર્વોચ્ચ અદાલતનું માનવું હતું કે ધ્વનિ પ્રદૂષણના હાનિકારક પ્રભાવો વિશે સામાન્ય જાગૃતિ ઊભી કરવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને, આપણા દેશમાં લોકો સામાન્ય રીતે ધ્વનિ પ્રદૂષણથી ઊભા થતાં દૂષપ્રભાવોના વિષયમાં જાગૃત નથી અને ધ્વનિ પ્રદૂષણની ઉત્પત્તિ અને ઉત્સર્જનને અટકાવવાથી તેઓ પોતે સહિત સમાજને કેવી રીતે લાભ થાય છે તેની પણ તેમને પૂરતી સમજ નથી.

૧૦૨. ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વાયરો-લીગલ એક્શન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જેટી ૧૯૯૬ (૪) એસસી ૨૬૩ : ૧૯૯૬ (૫) એસસીસી ૨૮૧] માં, અરજિદાર મુખ્ય ફરિયાદ એ છે કે ૧૯.૨.૧૯૯૧ તારીખની તે જાહેરનામું, જેના દ્વારા સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોને કોસ્ટલ રેગ્યુલેશન

ઝોન્સ તરીકે જાહેર કરીને ઉક્ત ઝોન્સમાં પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો નથી અથવા તેને અમલમાં મુકવામાં આવ્યું નથી. તેના પરિણામે ઉક્ત સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોમાં પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિતંત્રનું સતત અધોગતિ થતી રહી છે. અદાલતે અવલોકન કર્યું કે આર્થિક વિકાસને પરિસ્થિતિતંત્રની કિંમતે અથવા વ્યાપક પર્યાવરણ વિનાશ અને ઉદ્બંધન સર્જીને થવા દેવું જોઈએ નહીં; પરંતુ તે જ સમયે, પરિસ્થિતિતંત્ર અને પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા આર્થિક તથા અન્ય વિકાસમાં અવરોધરૂપ બનવી જોઈએ નહીં. વિકાસ અને પર્યાવરણ બન્ને પરસ્પર સુસંગત રીતે સાથે-સાથે ચાલવા જોઈએ; અન્ય શબ્દોમાં, પર્યાવરણની કિંમતે વિકાસ ન હોવો જોઈએ અને તેના વિપરીત પણ નહીં, પરંતુ પર્યાવરણનું યોગ્ય ધ્યાન રાખીને અને તેના સંરક્ષણને સુનિશ્ચિત કરીને વિકાસ થવો જોઈએ.

૧૦૩. એસ. જગન્નાથ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જેટી ૧૯૯૭ (૧) એસસી ૧૬૦ : ૧૯૯૭ (૨) એસસીસી ૮૭] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ગ્રામ સ્વરાજ મૂવમેન્ટ, જે સમાજના નબળા વર્ગના ઉન્નતિ માટે કાર્યરત એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે, દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી લોકહિત અરજીનો વિચાર કર્યો હતો, જેમાં અરજદારે તા. ૧૯.૨.૧૯૯૧ ની કોસ્ટલ ઝોન રેગ્યુલેશન સૂચનાની અમલવારી અને પર્યાવરણીય રીતે નાજુક એવા દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં પ્રોનના ઇન્ટેન્સિવ તથા સેમી-ઇન્ટેન્સિવ પ્રકારના

ખેતીકાર્યને બંધ કરાવવાની માંગણી કરી હતી. આ સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા:

૧. કેન્દ્ર સરકાર પર્યાવરણીય દષ્ટિએ નાજુક એવા કિનારાપટ્ટી વિસ્તારો, સમુદ્રકાંઠા, જળકાંઠા અને અન્ય તટીય વિસ્તારોના સંરક્ષણ માટે આવશ્યક તમામ સત્તાઓ ઉક્ત પ્રાધિકરણને પ્રદાન કરી એવું પ્રાધિકરણ રચશે અને વિશેષ કરીને તટીય રાજ્યોમાં ઝીંગા સંવર્ધન ઉદ્યોગ દ્વારા સર્જાયેલી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે તે કાર્ય કરશે.

૨. કેન્દ્રીય સરકાર દ્વારા આ રીતે રચાયેલ પ્રાધિકરણ "સાવચેતીનો સિદ્ધાંત" અને "પ્રદૂષણ કરનાર ચૂકવે" ના સિદ્ધાંતોનો અમલ કરશે.

૩. શ્રિમ્પ કલ્ચર ઉદ્યોગ/શ્રિમ્પ તળાવો સી.આર.ઝેડ. જાહેરનામુંના પેરા ૨(૧) માં સમાવાયેલ પ્રતિબંધ હેઠળ આવે છે. સી.આર.ઝેડ. જાહેરનામુંમાં વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ તટીય નિયંત્રણ ક્ષેત્રની અંદર કોઈપણ શ્રિમ્પ કલ્ચર તળાવનું નિર્માણ કરી શકાય નહીં અથવા સ્થાપી શકાય નહીં. આ જોગવાઈ તમામ સમુદ્રો, ખાડીઓ, મુખસ્થાનો, ખાડીઓ, નદીઓ અને બેકવોર્ટર્સને લાગુ પડશે. આ નિર્દેશ પરંપરાગત તથા સુધારેલ પરંપરાગત પ્રકારની તકનીકોને (અલાગરસ્વામી અહેવાલમાં વ્યાખ્યાયિત મુજબ) લાગુ પડશે નહીં, જેનો અમલ તટીય નીચાણવાળા વિસ્તારોમાં કરવામાં આવે છે.

૪. સીઆરઝેડ જાહેરનામું હેઠળ વ્યાખ્યાયિત દરિયાકાંઠા નિયમન ક્ષેત્રમાં કાર્યરત/સ્થાપિત તમામ જલકૃષિ ઉદ્યોગો/ઝીંગા સંવર્ધન ઉદ્યોગો/ઝીંગા સંવર્ધન તળાવો ૩૧ માર્ચ, ૧૯૯૭ પહેલાં ઉક્ત વિસ્તારમાંથી તોડી પાડવામાં આવશે અને દૂર કરવામાં આવશે।

૫. કૃષિ જમીનો, મીઠાના પાનની જમીનો, મેન્ઝૂવ ધરાવતી જમીનો, આર્દ્ર જમીનો, વન જમીનો, ગામની સામૂહિક હિતના હેતુ માટેની જમીન અને જાહેર હેતુઓ માટે નિર્ધારિત જમીનનો ઉપયોગ/રૂપાંતર ઝીંગા ઉછેરના તળાવો બાંધવા માટે કરવામાં આવશે નહીં.

૬. ચિલ્કા તળાવ અને પુલીકટ તળાવથી (ચદુરાપટ્ટ અને નેલાપટ્ટ નામે ઓળખાતાં પક્ષી અભયારણ્યો સહિત) ૧૦૦૦ મીટરની અંદર કોઈપણ જલકૃષિ ઉદ્યોગ/ઝીંગા સંવર્ધન ઉદ્યોગ/ઝીંગા સંવર્ધન તળાવોનું નિર્માણ કરવામાં આવશે નહીં અથવા સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં.

૭. જળકૃષિ ઉદ્યોગ/ઝીંગા ઉછેર ઉદ્યોગ/ઝીંગા ઉછેરના તળાવો, જે ઉક્ત ૧૦૦૦ મીટરના વિસ્તારમાં પહેલેથી ચાલુ અને કાર્યરત છે, તેમને ૩૧ માર્ચ, ૧૯૯૭ પહેલાં બંધ કરવામાં આવશે અને ધરાશાયી કરવામાં આવશે.

૮. અદાલતે એ પણ નિર્દેશ કર્યો કે તટીય નિયમન ક્ષેત્રથી ૧૦૦૦ મીટરની અંદર કાર્યરત ઝીંગા ઉદ્યોગો "પ્રદૂષણ કરનાર ચૂકવે" ના સિદ્ધાંતના આધારે અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને વળતર આપવા માટે જવાબદાર રહેશે.

૯. સત્તાધિકારીને બે મથાળાઓ હેઠળ વળતર ગણતરી કરવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો, એટલે કે, પર્યાવરણની સ્થિતિને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે અને વ્યક્તિઓને ચુકવણી કરવા માટે.

૧૦. પ્રદૂષણકારકો પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવેલી વળતરની રકમ "પર્યાવરણ સંરક્ષણ નિધિ" નામના અલગ મથાળાં હેઠળ જમા કરવામાં આવશે અને તેનો ઉપયોગ સત્તાધિકારી દ્વારા ઓળખવામાં આવેલા અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને વળતર ચૂકવવા તથા નુકસાન પામેલા પર્યાવરણના પુનઃસ્થાપન માટે કરવામાં આવશે.

૧૦૪. અદાલતે અરજદારોને નોંધપાત્ર ખર્ચ પણ મંજૂર કર્યો.

૧૦૫. અદાલતોએ પર્યાવરણ, પરિસ્થિતિતંત્ર, જંગલો, સમુદ્રી જીવસૃષ્ટિ, વન્યજીવન વગેરે વગેરેના વ્યાપક વિનાશને કારણે વિશાળ લોકહિતમાં મોટી સંખ્યામાં કેસોમાં દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. અદાલતોએ પરિસ્થિતિતંત્ર, પર્યાવરણ, જંગલો, ટેકરીઓ, નદીઓ, સમુદ્રી જીવસૃષ્ટિ, વન્યજીવન વગેરે વગેરેનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા માટે ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો હતો. આને ભારતમાં લોકહિત વાદના બીજા તબક્કા તરીકે ઓળખી શકાય.

શાસનમાં પારદર્શિતા અને નિષ્કલંકતા – જનહિત અરજિના તબક્કા-૩

૧૦૬. ૧૯૯૦ ના દાયકામાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે લોકહિત અરજીના પરિધિ અને વ્યાપને વધુ વિસ્તૃત કર્યો. વડી અદાલતોએ પણ અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ

સર્વોચ્ચ અદાલતનું અનુસરણ કરતાં ભ્રષ્ટાચારને બહાર લાવવા અને રાજ્યના શાસનમાં પ્રામાણિકતા તથા નૈતિકતા જાળવવા માટે અનેક ચુકાદાઓ, આદેશો અથવા દિશા-નિર્દેશો આપ્યા. શાસનમાં પ્રામાણિકતા કાર્યક્ષમ વહીવટી તંત્ર માટે તેમજ દેશના વિકાસ માટે અનિવાર્ય શરત છે અને શાસનમાં પ્રામાણિકતા સુનિશ્ચિત કરવા માટેની એક મહત્વપૂર્ણ આવશ્યકતા ભ્રષ્ટાચારનો અભાવ છે. વ્યાપક રીતે આને લોકહિત અરજીનો તૃતીય તબક્કો કહી શકાય. સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોએ મહત્વપૂર્ણ આદેશો કર્યા છે.

૧૦૭. વિનીત નારાયણ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૭ (૧૦) એસ.સી. ૨૪૭ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૮૮૯] નો કેસ તેના પ્રકારનું એક ઉદાહરણ છે. તે કેસમાં અરજદાર, જે પત્રકાર હતો, તેણે જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરી હતી. તેના મુજબ, સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન અને રેવન્યૂ સત્તાધિકારીઓ જેવી મુખ્ય તપાસ એજન્સીઓએ તેમની કાનૂની ફરજ બજાવવામાં અને યોગ્ય કાર્યવાહી કરવામાં નિષ્ફળતા દર્શાવી હતી, જ્યારે તેમને એક આતંકવાદી સાથેની તપાસ દરમિયાન પ્રભાવશાળી રાજકારણીઓ અને અધિકારીશ્રીઓને કરવામાં આવેલી વિશાળ ચુકવણીઓના વિગતવાર હિસાબ, જેને 'જૈન ડાયરીઓ' કહેવામાં આવ્યા હતા, મળ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં આવી જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે તે બાબતમાં પણ દિશાનિર્દેશોની માંગ કરવામાં આવી હતી.

સર્વોચ્ચ અદાલતે અનેક દિશાનિર્દેશો જારી કર્યા હતા. તે કેસમાં અદાલતે નોંધ્યું હતું કે "આ તો સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે જાહેર પદધારકોને કેટલીક સત્તાઓ માત્ર જાહેર હિતમાં જ ઉપયોગ માટે સોંપવામાં આવે છે અને તેથી તેઓ તે પદ જનતા માટેના વિશ્વાસરૂપે ધારણ કરે છે."

૧૦૮. વધુ એક મહત્વપૂર્ણ કેસ રાજીવ રંજન સિંહ 'લાલન' અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૬ (૮) એસ.સી. ૩૨૮ : ૨૦૦૬ (૬) એસ.સી.સી. ૬૧૩] છે. આ જાહેર હિતની અરજી બિહાર રાજ્યના પશુપાલન વિભાગમાં જાહેર નાણાંના વિશાળ પાયે ગબન અને હિસાબોમાં ખોટી નોંધો કરવા સંબંધિત છે, જેમાં સેંકડો કરોડ રૂપિયાનો સમાવેશ થાય છે. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે સામાવાળાઓએ સરકારી વકીલની નિમણૂકમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો. આ સર્વોચ્ચ અદાલતે આ કેસમાં મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશો આપ્યા હતા.

૧૦૯. એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૭ (૧) એસ.સી. ૧૧૦ : ૨૦૦૭ (૧) એસ.સી.સી. ૧૧૦] ના વધુ એક પ્રકરણમાં, "તાજ હેરિટેજ કોરિડોર પ્રોજેક્ટ" તરીકે ઓળખાતો એક પ્રકલ્પ ઉત્તર પ્રદેશ સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. તે હાથ ધરવાનો એક મુખ્ય હેતુ યમુના નદીનો પ્રવાહ વાળવાનો અને આગ્રા કિલ્લો તથા તાજ મહેલ વચ્ચેની ૭૫ એકર જમીન પુનઃપ્રાપ્ત કરવાનો હતો અને તે પુનઃપ્રાપ્ત થયેલી જમીનનો ઉપયોગ ભોજન પ્લાઝા, દુકાનો અને મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓના

નિર્માણ માટે કરવાનો હતો. અદાલતે વિગતવાર તપાસ કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો, જે કેન્દ્રીય અનુસંધાન બ્યુરો (સી.બી.આઈ.) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી. સી.બી.આઈ.ના અહેવાલના આધારે, અદાલતે એફ.આઈ.આર. નોંધવાનો નિર્દેશ આપ્યો અને મામલામાં વધુ તપાસ કરાવી. અદાલતે ઉત્તર પ્રદેશ સરકારના સંબંધિત પર્યાવરણ પ્રધાન અને ઉત્તર પ્રદેશ સરકારના મુખ્ય પ્રધાનની ભૂમિકા અંગે પ્રશ્ન ઊભા કર્યા. આ અદાલતના હસ્તક્ષેપથી, ઉક્ત પ્રકલ્પ સ્થગિત થઈ ગયો.

૧૧૦. આ એવા કેટલાક મામલાઓ છે જેમાં સરકારી સત્તાધિકારીઓ તેમની કાયદેસરની ફરજો બજાવવામાં કેટલા કાર્યક્ષમ, નૈતિક અને સદ્‌આચારી રહ્યા છે તે બાબત સર્વોચ્ચ અદાલત તથા વડી અદાલતોની તપાસના કેન્દ્રમાં લાવવામાં આવી હતી.

૧૧૧. એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૭ (૧૨) એસ.સી. ૧૮], માં અન્ય એક જનહિતની અરજીમાં, અદાલત સમક્ષ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે શું સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ દ્વારા મુખ્ય પ્રધાન અને પર્યાવરણ પ્રધાન સામે, તેઓ 'તાજ હેરિટેજ કોરિડોર પ્રોજેક્ટ'માં જવાબદાર ઠર્યા બાદ, ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવાની મંજૂરી આપવાનો ઇનકાર કરતાં પારિત કરાયેલા હુકમની સાચાશ પર વિચાર કરવો જોઈએ કે નહીં. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં વિધાનમંડળ અથવા કાર્યપાલિકા તરફથી કરવામાં આવેલા કૃત્યો ગેરકાયદેસર

અથવા અસંવિધાનિક હોવાનું ન્યાયતંત્રને જણાય, ત્યાં ન્યાયતંત્ર હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે

૧૧૨. સેન્ટર ફોર પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લિટિગેશન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૩ (સપ્લ્ ૧) એસ.સી. ૫૧૫ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૩૨૭૭] માં, અરજદારે જાહેર હિતમાં બે રિટ અરજીઓ દાખલ કરી હતી, જેમાં સરકારે હિંદુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ અને ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડના બહુમતી હિસ્સા ખાનગી પક્ષોને સંસદીય મંજૂરી અથવા સ્વીકૃતિ વિના વેચવાના નિર્ણયને પ્રશ્નાધીન બનાવ્યો હતો, કારણ કે એવો નિર્ણય એસ્સો (સંપાદન ઓફ અન્ડરટેકિંગ ઇન ઇન્ડિયા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪, બર્મા શેલ (સંપાદન ઓફ અન્ડરટેકિંગ ઇન ઇન્ડિયા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ તથા કલટેક્સ (કલટેક્સ ઓઈલ રિફાઈનિંગ ઇન્ડિયા લિમિટેડના શેરોના સંપાદન અને કલટેક્સ ઇન્ડિયા લિમિટેડ માટે ભારતસ્થિત તમામ ઉપક્રમોના સંપાદન બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ ની જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ અને તેનું ઉદ્ધંધન કરનાર હોવાનું કહેવાયું હતું. અદાલતે યોગ્ય રીતે કાયદાઓમાં સુધારા કરવામાં આવે ત્યાં સુધી આ અરજીઓને માન્ય રાખી હતી.

૧૧૩. આ એવા કેટલાક કેસો છે જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોએ જનહિત અરજીના કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કર્યો હતો અને રાજ્યના શાસનમાં પારદર્શિતા રહે તથા જનહિત સિવાયની કોઈપણ બાહ્ય વિચારણાઓ

ધ્યાનમાં લેવામાં ન આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે અરજીઓની પણ સુનાવણી કરી હતી. શાસનમાં પ્રામાણિકતા અથવા જાહેર જીવનમાં ભ્રષ્ટાચાર સંબંધિત, અદાલતો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા આ કેસોને જનહિત અરજીના ત્રીજા તબક્કામાં સ્થાન આપી શકાય.

૧૧૪. અમે કેટલાક એવા કેસો વિશે પણ ચર્ચા કરવી ઇચ્છીએ છીએ જેમાં અદાલતે કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળને આ દિશાનિર્દેશ આપ્યા હતા કે હાલના કાયદાઓનો સંપૂર્ણપણે અમલ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે.

૧૧૫. પારીના સ્વરૂપ વિ. ભારત સંઘ [જેટી ૨૦૦૮ (૧૧) એસસી ૩૪૩]માં, આ અદાલતના બારના એક સભ્યે જાહેર હિતની અરજિ દાખલ કરી હતી, જેમાં મની લોન્ડરિંગ નિવારણ અધિનિયમ, ૨૦૦૨ની વિવિધ કલમોને બંધારણવિરોધી જાહેર કરવાની માગણી કરવામાં આવી હતી, કારણ કે તેમાં મામલાઓનો નિર્ણય કરવા માટે સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રની જોગવાઈ નથી, પરંતુ સભ્યો અને અધ્યક્ષની પસંદગી આવક સચિવની અધ્યક્ષતાવાળી પસંદગી સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવવાની હતી. અરજદારના જણાવ્યા મુજબ, એલ. ચંદ્રકુમાર વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય [જેટી ૧૯૯૭ (૩) એસસી ૫૮૯ : ૧૯૯૭ (૩) એસસીસી ૨૬૧]ના પ્રકરણને અનુસરવાથી બંધારણમાં કલ્પિત સત્તાઓના વિભાજનના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે છે.

૧૧૬. અમારી અદાલતોએ નક્કી કરેલા જાહેર હિતની વાદના ૧લા, ૨રા અને ૩રા તબક્કાઓનું વ્યાપક ચિત્ર રજૂ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૧૭. અમે અન્ય ન્યાયિક પ્રણાલીઓમાં જાહેર હિતની વાદપ્રક્રિયાના વિકાસ અંગે સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

અન્ય ન્યાયિક પ્રણાલીઓમાં, એટલે કે અમેરિકા, યુનાઇટેડ કિંગડમ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેર હિતની અરજીનો વિકાસ, ઓસ્ટ્રેલિયા

૧૧૮. ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ પર્યાવરણના સંરક્ષણ માટે, ઓસ્ટ્રેલિયન અદાલતે 'ક્ષુબ્ધ વ્યક્તિ'ના સિદ્ધાંતને શિથિલ કર્યો છે.

૧૧૯. ઓસ્ટ્રેલિયામાં, લોકહિત વાદ પર્યાવરણના સંરક્ષણનું એક સાધન રહ્યું છે. અદાલતોએ 'લોકહિત વાદ' ની કોઈ વ્યાખ્યા આપી નથી, પરંતુ ઓશલેક વિ. રિચમન્ડ રિવર કાઉન્સિલ [(૧૯૯૮ (૧૯૩) સી.એલ.આર. ૭૨ : ૧૯૯૮ (૧૫૨) એ.એલ.આર. ૮૩)] માં, ઓસ્ટ્રેલિયાની હાઇકોર્ટે (સર્વોચ્ચ અદાલતે) આ સંકલ્પનાને માન્ય રાખ્યું હતું અને તેની આવશ્યક શરતો દર્શાવી હતી. મેકલ્યુ જેએ, નીચલી અદાલતમાંથી સ્ટાઇન જેએનું ઉદ્ધરણ આપ્યું હતું.

સારાંશરૂપે, હું આ વાદવિવાદને જાહેર હિતની અરજી તરીકે યોગ્ય રીતે વર્ણવાયેલું હોવાનું માનું છું. પડકારનો આધાર દલીલયોગ્ય હતો અને તે એવા ગંભીર તથા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કરતો હતો, જેના પરિણામે લુપ્તપ્રાય પ્રાણીસૃષ્ટિના સંરક્ષણ સંબંધિત નવી જોગવાઈઓનું મહત્વપૂર્ણ અર્થઘટન

થયું. આ અરજી સતત વિવાદ વચ્ચે આવેલ જાહેર રીતે કુખ્યાત સ્થળ સંબંધિત હતી. શ્રી ઓશ્લેકને આ વાદવિવાદમાંથી, પર્યાવરણીય કાયદાનું પાલન કરાવવાની અને લુપ્તપ્રાય પ્રાણીસૃષ્ટિના સંરક્ષણની પ્રશંસનીય ભાવનાથી સિવાય, કોઈ લાભ મળવાનો નહોતો.

૧૨૦. અદાલત માટે એ મહત્વનું હતું કે અરજદાર પાસે પર્યાવરણના સંરક્ષણ માટે દર્શાવાયેલા કારણ સિવાય અન્ય કોઈ હેતુ ન હતો. તેથી, ઓસ્ટ્રેલિયામાં લાગુ પડતી કસોટી એવી જણાય છે કે અરજદાર જ્યારે જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરે ત્યારે તેને કોઈ ન કોઈ રીતે લાભ થવાનો ન હોવો જોઈએ.

યુ.એસ.એ.

૧૨૧. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે સમાજના તમામ વર્ગો સુધી, વિશેષ કરીને આફ્રિકન મૂળના કાળા અમેરિકનો સુધી પહોંચવાની બંધારણીય ફરજને અનુભવી હતી. અદાલતોની કુશળતા અને નવોચારનું પ્રતિબિંબ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતના સર્વાધિક પ્રસિદ્ધ અને માર્ગદર્શક ચુકાદાઓમાંથી એક એવા ઓલિવર વ્રાઉન વિ. બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન ઓફ ટોપિકા [૩૪૭ યુ.એસ. ૪૮૩ ૪૮૯-૪૯૩ (૧૯૫૪)] માં પ્રગટ થાય છે. શક્ય છે કે તેનાથી બંધારણીય ફરજ અને લક્ષ્ય સિદ્ધ થયું હોય. આ કેસમાં અદાલતોએ પોતાની સ્વતંત્ર તપાસ હાથ ધરી હતી અને ચુકાદામાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે "અમારી પોતાની તપાસથી સજ્જ થઈ" અદાલતોએ ઠરાવ્યું હતું કે

આફ્રિકન મૂળના અમેરિકનો સહિત તમામ અમેરિકનો તમામ જાહેર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરી શકે છે. અમેરિકન ન્યાયતંત્રના ઇતિહાસમાં આ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિકાસ હતો.

૧૨૨. અમેરિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે Association of Data Processing Service Organizations વિ. William B. Camp [૩૯૭ યુ.એસ. ૧૫૦ (૧૯૭૦)] માં લોકસ સ્ટેન્ડી વિષયક પરંપરાગત નિયમને અસ્વીકાર કર્યો હતો. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે જ્યારે પણ કોઈ વાદીને "વાસ્તવમાં થયેલી હાનિ" — "આર્થિક અથવા અન્યથા" — સહન કરવી પડી હોય, ત્યારે તેને દાવા રજૂ કરવાની પાત્રતા પ્રદાન કરી શકાય છે.

૧૨૩. અન્ય એક પ્રખ્યાત કેસ ઓલિવ બી. બેરોઝ વિ./એસ. લેઓલા જેક્સન [૩૪૬ યુ.એસ. ૨૪૯ (૧૯૫૩)], ૭૩ એસ.સીટી. ૧૦૩૧ માં અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

પરંતુ હાલના કેસમાં, અમે એવી એક અનન્ય પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યા છીએ જેમાં રાજ્ય અદાલતની કાર્યવાહીથી સંવિધાનિક અધિકારોના ઇનકારનું પરિણામ આવી શકે છે અને જેમાં, જેઓના અધિકારોનો દાવો કરવામાં આવે છે તે વ્યક્તિઓ માટે તેમની ફરિયાદ કોઈપણ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવી મુશ્કેલ, જો અસંભવ ન હોય તો, બનતી હોય. આ કેસની વિલક્ષણ પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, અમને વિશ્વાસ છે કે અન્ય વ્યક્તિના અધિકારો ઉઠાવવા માટેની પાત્રતા નકારતો અમારો નિયમ, જે માત્ર વ્યવહારનો નિયમ છે, તે

કારણો કરતાં મૂળભૂત અધિકારોના સંરક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા વધુ પ્રબળ છે, કારણ કે નુકસાનની વસૂલી માટેની કાર્યવાહી ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તો તે અધિકારોનો ઇનકાર થવાનો છે.

૧૨૪. પર્યાવરણ સંબંધિત કેસોમાં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે પોતાના અભિગમને શિથિલ કર્યો છે અને પર્યાવરણના સંરક્ષણને સમર્પિત સંસ્થાઓને, ભલે તેવી સંસ્થાઓ કાર્યવાહીથી સીધી રીતે પ્રભાવિત ન હોય, છતાં કેસ લડવાની મંજૂરી આપી છે.

૧૨૫. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિ./એસ. સ્ટુડન્ટ્સ ચેલેન્જિંગ રેગ્યુલેટરી એજન્સી પ્રોસિજર્સ (એસસીઆરએપી) [૪૧૨ યુએસ ૬૬૯ (૧૯૭૩)] માં, અદાલતે વિદ્યાર્થીઓના એક સમૂહને રેલરોડની એવી કાર્યવાહીને પડકારવાની મંજૂરી આપી હતી, જેના પરિણામે પર્યાવરણીય નુકસાન થયું હોત.

૧૨૬. પૉલ જે. ટ્રાફિકાન્ટે વિ. મેટ્રોપોલિટન લાઇફ ઇન્શ્યોરન્સ કંપની [૪૦૯ યુ.એસ. ૨૦૫ (૧૯૭૨)] માં અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે શ્વેતવર્ણીય ન હોય તેવા વ્યક્તિઓ પ્રત્યે મકાનમાલિકની જાતિઆધારિત ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓએ એપાર્ટમેન્ટ સમૂહના બે ભાડૂતો એવા ફ્રીયાદીઓ પર વાસ્તવિક હાનિ આણી હતી, કારણ કે તેનાથી તેઓને "એક સંકલિત સમુદાયમાં રહેવાના સામાજિક લાભોથી" વંચિત કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૨૭. તેવી જ રીતે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં અરજદારને, જેની સાથે તેનો/તેણીનો "નજીકનો" સંબંધ હોય એવા તૃતીય પક્ષે ભોગવેલી હાનિને પડકારવા માટે, લોકસ સ્ટેન્ડી માન્ય કર્યો છે

૧૨૮. થોમસ ઈ. સિંગલટન વિ. જ્યોર્જ એલ. પુલ્ક [૪૨૮ યુ.એસ. ૧૦૬ (૧૯૭૬)] માં અદાલતે ગર્ભપાતને મર્યાદિત કરતી રાજ્યની કાયદાકીય જોગવાઈની બંધારણીય માન્યતાને પડકારનાર બે વૈધોને લોકસ સ્ટેન્ડી મંજૂર કર્યો હતો. તે જ રીતે, કેપલિન વિ. ડ્રાયસડેલ [૪૮૧ યુ.એસ. ૬૧૭, ૬૨૩-૨૪ એન. ૩ (૧૯૮૮)] માં અદાલતે એવા માદકદ્રવ્ય જમી કાયદાને પડકારવા માટે એક વકીલને લોકસ સ્ટેન્ડી મંજૂર કર્યો હતો, જે તેના અસીલને વકીલ રાખવા માટેના સાધનોથી વંચિત કરી દેશે.

૧૨૯. સર્વોચ્ચ અદાલતે સંસ્થાગત લોકસ સ્ટાન્ડી પણ માન્ય રાખ્યો છે. રોબર્ટ વાર્થ વિ. આયરા સેલ્ડન [૪૨૨ યુ.એસ. ૪૮૦, ૫૧૧ (૧૯૭૫)] માં અદાલતે જાહેર કર્યું હતું કે "પોતાને થયેલી હાનિ ન હોવા છતાં પણ, કોઈ સંસ્થા માત્ર તેના સભ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે લોકસ સ્ટાન્ડી ધરાવી શકે છે." આ ચુકાદાના દૂરગામી પરિણામો થયા હતા. જેમ્સ બી. હન્ટ વિ. વોશિંગ્ટન સ્ટેટ એપલ એડવર્ટાઈઝિંગ કમિશન [૪૩૨ યુ એસ. ૩૩૩. ૩૪૩ (૧૯૭૭)] માં અદાલતે સંસ્થાગત લોકસ સ્ટાન્ડીના પરિમાણો વધુ સ્પષ્ટ કર્યા હતા, જેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ સંગઠન અથવા સંસ્થા તેના સભ્યોની તરફેણી

દાવો દાખલ કરવાનો લોકસ સ્ટાન્ડી ત્યારે ધરાવે છે જ્યારે: (એ) તેના સભ્યોને અન્યથા પોતાના હક્કે દાવો કરવાની પાત્રતા હોત; (બી) જે હિતોના સંરક્ષણની તે માંગ કરે છે તે સંગઠનના હેતુ સાથે સંબંધિત હોય; (સી) કરવામાં આવેલ દાવો કે માગવામાં આવેલી રાહત, બંનેમાંથી કોઈપણ બાબત માટે, કેસમાં વ્યક્તિગત સભ્યોની ભાગીદારી આવશ્યક ન હોય".

ઇંગ્લેન્ડ

૧૩૦. ઇંગ્લેન્ડમાં જનહિત અરજીનો ઉપયોગ તુલનાત્મક રીતે મર્યાદિત રહ્યો છે. જનહિત અરજીમાં મર્યાદિત વિકાસ, અરજદાખલ કરવાની પાત્રતા સંબંધિત નિયમોને વિસ્તૃત કરીને થયો છે. પાત્રતા સંબંધિત વ્યાપક નિયમો

૧૩૧. રી રીડ, બોવેન એન્ડ કો., [૧૮૮૭ (૧૯) ક્યૂબીડી ૧૭૪] માં, જાહેર હિતના સમર્થનને સુગમ બનાવવા માટે, ઇંગ્લેન્ડની ન્યાયતંત્રએ લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેના વ્યાપક નિયમોને પ્રતિબંધિત કર્યા. લોકસ સ્ટેન્ડીના પરંપરાગત નિયમ હેઠળ, ન્યાયિક ઉપચાર માત્ર 'ક્ષુભ્ધ વ્યક્તિ'ને જ ઉપલબ્ધ હતો, અર્થાત્ એવી વ્યક્તિ "જેણે કાનૂની અન્યાય સહન કર્યો હોય, એવી વ્યક્તિ જેણે સામે કોઈ નિર્ણય ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હોય જેના કારણે તેને ગેરરીતે કોઈ વસ્તુથી વંચિત કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તેને ગેરરીતે કોઈ વસ્તુ અપાવવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હોય અથવા કોઈ વસ્તુ પરના તેના અધિકારને ગેરરીતે અસર પહોંચી હોય." તેમ છતાં, હવે ઇંગ્લેન્ડની અદાલતોમાં લોકસ સ્ટેન્ડી અંગે પરંપરાગત નિયમ શાસક રહ્યો નથી.

૧૩૨. અંગ્રેજી અદાલતોમાં લોકસ સ્ટેન્ડીનો વ્યાપ વિસ્તૃત કરવાની શરૂઆત અતિ પ્રતિષ્ઠિત અને આદરણીય અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ લોર્ડ ડેનિંગે આ સૂચન સાથે કરી હતી કે "અસંતોષગ્રસ્ત વ્યક્તિ" શબ્દોનો અર્થ વ્યાપક છે અને તેમને સંકુચિત અર્થઘટનના આધીન રાખવા જોઈએ નહીં." – ધ ગેમ્બિયાના એટોર્ની-જનરલ વિ. પિયર સાર એન' જીએ [૧૯૬૧ એસી ૬૧૭]

૧૩૩. બ્લેકબર્નના કેસોએ ખાનગી અધિકારના ભંગ બદલ જાહેર અધિકારીઓ વિરુદ્ધ વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રેરોગેટિવ રિટ્સ મારફતે ઉપચાર માગતી કાર્યવાહીમાં સ્થિતીનો નિયમ વિસ્તૃત કર્યો (ઉદાહરણ તરીકે મેન્ડેમસ, પ્રતિબંધ અને સર્ટિઓરારી). બ્લેકબર્નના ધોરણ મુજબ, "સરકારી અધિકારી દ્વારા ભૂલભર્યો નીતિ-નિર્ણય કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીથી પ્રતિકૂળ રીતે પ્રભાવિત થયેલી કોઈપણ વ્યક્તિ" અદાલત સમક્ષ પ્રેરોગેટિવ રિટ્સ મારફતે ઉપચાર માગવા માટે સ્થિતી મેળવવા પાત્ર હતી, રેજીના વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ ઓફ ધ મેટ્રોપોલિસ, એક્સ પાર્ટે બ્લેકબર્ન [૧૯૬૮ (૨) ૬બલ્ચુ.એલ.આર. ૮૯૩] ("બ્લેકબર્ન ૧")

૧૩૪. બ્લેકબર્ન ૧ માં, અપીલ અદાલતે બ્લેકબર્નને જુગાર કલબો સામે સહાબાજી અને જુગાર સંબંધિત કાયદાનું અમલીકરણ કરવા પોલીસ કમિશનરને બાધ્ય કરવા માટે પરમાદેશનો રિટ માંગવા લોકસ સ્ટેન્ડી મંજૂર કર્યો.

૧૩૫. બ્લેકબર્ન ૨ માં, અપીલ અદાલતે, સરકારના કોમન માર્કેટમાં જોડાવાના નિર્ણયને પડકારવા માટે બ્લેકબર્નના અધિકારસ્થાનમાં કોઈ ખામી નથી તેમ નિર્ધારિત કર્યું. બ્લેકબર્ન વિ. એટર્ની-જનરલ [૧૯૭૧ (૧) ૬બલ્યુ.એલ.આર. ૧૦૩૭].

૧૩૬. બ્લેકબર્ન ૩ માં, મેટ્રોપોલિટન પોલીસને અશ્લીલ પ્રકાશનો સામેના કાયદાઓનો અમલ કરાવવા માટે મેન્ડેમસનો રિટ માગવા બ્લેકબર્નને લોકસ સ્ટેન્ડી અપીલ અદાલતે મંજૂર કરી હતી. રેજીના વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ ઓફ ધ મેટ્રોપોલિસ, એક્સ પાર્ટે બ્લેકબર્ન [૧૯૭૩ ક્યુ.બી ૨૪૧]

૧૩૭. બ્લેકબર્ન ૪ માં, અપીલ અદાલતે બ્લેકબર્નને અશ્લીલ ફિલ્મોના સંબંધમાં પોતાની સેન્સરશિપ સત્તાઓનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ જવા બદલ ગ્રેટર લંડન કાઉન્સિલ સામે પ્રતિષેધ લેખની માંગ કરવા માટે સ્થાનાધિકાર મંજૂર કર્યો હતો. રેજીના વિ. ગ્રેટર લંડન કાઉન્સિલ એક્સ પાર્ટે બ્લેકબર્ન [૧૯૭૬ (૧) ૬બલ્યુ.એલ.આર ૫૫૦],

૧૩૮. અંગ્રેજી ન્યાયતંત્ર જાહેર હકના ભંગના ઉપચાર માટે રિલેટર દાવા દ્વારા ઉપાય માંગતી કાર્યવાહીમાં લોકસ સ્ટેન્ડીનો આ વિસ્તૃત નિયમ લાગુ કરવામાં સંકોચ અનુભવતું હતું – રિલેટર દાવા એ જાહેર હકના ભંગનો ઉપચાર કરવા એટર્ની જનરલ દ્વારા લાવવામાં આવતા ઉપાયો છે, (ઉદાહરણ તરીકે, ઘોષણા અને મનાઈક્રમ). પ્રારંભમાં, લોર્ડ ડેનિંગે વિશેષાધિકારી રિટો દ્વારા ઉપાય માંગતી કાર્યવાહીમાં લોકસ સ્ટેન્ડીનો આ વિસ્તૃત નિયમ રિલેટર દાવા

દ્વારા ઉપાય માંગતી કાર્યવાહીમાં પણ વિસ્તૃત કર્યો. એટર્ની જનરલ એક્સ રે આઈ. મેકવ્હર્ટર વિ. ઇન્ડિપેન્ડન્ટ બ્રોડકાસ્ટિંગ ઓથોરિટી [૧૯૭૩ ક્યૂ.બી. ૬૨૯] માં અદાલતે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે, "અંતિમ ઉપાયરૂપે, જો એટર્ની જનરલ યોગ્ય પ્રકરણમાં પરવાનગી આપવા ઇનકાર કરે, અથવા પરવાનગી આપવામાં અયોગ્ય રીતે કે અકારણ વિલંબ કરે, અથવા તેની વ્યવસ્થા અતિ ધીમી ગતિએ કાર્ય કરે, તો પૂરતો હિત ધરાવતો જનસભ્ય પોતે અદાલતમાં અરજી કરી શકે." આ નિયમને ગોરીયેટ વિ. યુનિયન ઓફ પોસ્ટ ઓફિસ વર્કર્સ [૧૯૭૮ એ.સી. ૪૩૫] માં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ દ્વારા તરત જ ઉલટાવી દેવામાં આવ્યો. આ પ્રકરણમાં, હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સે ઠરાવ્યું કે રિલેટર દાવાઓમાં કોઈ પ્રકરણમાં પરવાનગી આપવી કે નહીં તે નક્કી કરવાની બાબતમાં એટર્ની જનરલને સંપૂર્ણ વિવેકાધિકાર પ્રાપ્ત છે. તેથી, અંગ્રેજી ન્યાયતંત્રે રિલેટર દાવાઓ દ્વારા ઉપાય માંગતા વ્યક્તિને લોકસ સ્ટેન્ડી માન્ય કર્યો નહોતો.

૧૩૯. અંતે, સર્વોચ્ચ અદાલતના નિયમોમાં ૧૯૭૮માં ઓર્ડર ૫૩ દ્વારા કરાયેલા સુધારાએ રિલેટર દાવાઓ પર વિસ્તૃત લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ લાગુ કરવામાં અંગ્રેજી ન્યાયતંત્રની હિચકિયાહટ દૂર કરી. ઓર્ડર ૫૩ એ વિશેષાધિકારપ્રેરિત રિટો દ્વારા ઉપચાર માંગતી કાર્યવાહી તથા રિલેટર દાવાઓ દ્વારા ઉપચાર માંગતી કાર્યવાહી બન્ને પર વિસ્તૃત લોકસ સ્ટેન્ડીનો નિયમ લાગુ કર્યો. ઓર્ડર ૫૩ના નિયમ ૩(૫) મુજબ, અદાલત ન્યાયિક સમીક્ષા માટે પરવાનગી આપશે નહીં "જો સુધી તે એમ ન માને કે અરજદારને તે વિષયમાં

પૂરતો હિતસંબંધ છે, જેના સાથે અરજદાર સંકળાયેલો છે." – ઓર્ડર ૫૩, નિયમો ઓફ ધ સપ્ટ અદાલત (૧૯૮૧). ઇનલેન્ડ રેવન્યુ કમિશનર્સ વિ. નેશનલ ફેડરેશન ઓફ સેલ્ફ-એમ્પ્લોયડ એન્ડ સ્મોલ બિઝનેસિસ લિમિટેડ [૧૯૮૨ એ.સી. ૬૧૭] માં, અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું કે, કોઈ પક્ષકારને પૂરતો હિતસંબંધ છે કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે "નિષ્પક્ષતા અને ન્યાય એ લાગુ પાડવાના કસોટીના માપદંડો છે."

૧૪૦. રેજિના વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ધ એન્વાયરન્મેન્ટ, એક્સ પાર્ટે રોઝ થિયેટર ટ્રસ્ટ કો. [૧૯૯૦ (૧) ક્યુ.બી. ૫૦૪] માં, અદાલતે વિસ્તૃત રીતે જણાવ્યું હતું કે "પૂરતું હિત હોવાનું નિર્ધારિત કરવા માટે સીધો આર્થિક અથવા કાનૂની હિત આવશ્યક નથી." તેથી, ઓર્ડર ૫૩ માં સમાવાયેલ સ્થિતી સંબંધિત નવા નિયમ હેઠળ, વ્યક્તિઓ જાહેર અધિકારીઓની કાર્યવાહી પડકારી શકે છે જો તેમના પાસે "પૂરતું હિત" હોવાનું માનવામાં આવે — જે એક લવચીક ધોરણ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા

૧૪૧. દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણે "સમાજને એવો બનાવવા માટે, જેમાં માનવ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા હશે" તેવી પ્રતિબદ્ધતા અપનાવી છે. – જુઓ: સૂબ્રમની વી/એસ. મિનિસ્ટર ઓફ હેલ્થ, ક્વાઝુલુ-નટાલ [૧૯૯૮ (૧) એસએ ૭૬૫ (સીસી)], પૃ. ૫. તેથી, ન્યાય સુધી પહોંચમાં સુધારો કરવો આ બંધારણના અધિકારક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટપણે આવે છે. આ હેતુની

આગળવધારામાં, દક્ષિણ આફ્રિકાનું કાનૂની માળખું જાહેર હિત અરજી પ્રત્યે અનુકૂળ વલણ અપનાવે છે, કારણ કે તે લોકસ સ્ટેન્ડાઈ અંગેના વ્યાપક નિયમો નિર્ધારિત કરે છે અને અરજિપત્ર સંબંધિત આવશ્યકતાઓને શિથિલ બનાવે છે.

(એ) લોકસ સ્ટેન્ડી સંબંધિત વ્યાપક નિયમો

૧૪૨. બંધારણની કલમ ૩૮ વ્યાપક રીતે નીચે મુજબના અધિકારપત્રમાં સમાવેશ પામેલા હક્કના ભંગના આક્ષેપોના આધાર પર સક્ષમ અદાલતનો આશરો લેવાની હકદારતા પ્રદાન કરે છે :

"(એ) પોતાના સ્વહિતમાં કાર્ય કરતી કોઈપણ વ્યક્તિ ;

(બી) કોઈપણ વ્યક્તિ, જે અન્ય વ્યક્તિની તરફેણી કાર્ય કરતી હોય અને જે પોતાની જાતના નામે કાર્ય કરી શકતી ન હોય ;

(સી) વ્યક્તિઓના સમૂહ અથવા વર્ગના સભ્ય તરીકે, અથવા તેના હિતમાં, કાર્ય કરનાર કોઈપણ વ્યક્તિ;

(ડી) જાહેર હિતમાં કાર્ય કરનાર કોઈપણ વ્યક્તિ;

(ઈ) તેના સભ્યોના હિતમાં કાર્ય કરતી એક સંસ્થા."

૧૪૩. વર્ગીય કાર્યવાહી અને તૃતીય પક્ષીય કાર્યવાહી ને સ્પષ્ટ રીતે અનુમતિ આપતાં, કલમ ૩૮ બંધારણીય દાવાઓ માટે લોકસ સ્ટેન્ડી અંગે વ્યાપક નિયમો નિર્ધારિત કરે છે. કલમ ૩૮ ની ભાષાનું અર્થઘટન કરતાં, બંધારણીય અદાલતે ફેરેરા વિ. લેવિન એન.ઓ. અને અન્ય [૧૯૯૬ (૧) એસ.એ. ૯૮૪ (સી.સી.)], પૃષ્ઠ ૨૪૧ માં એવો વિશદ ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે બંધારણીય અધિકારોને તેઓ જે સંપૂર્ણ પ્રમાણની સુરક્ષાના હકદાર છે તે ઉપલબ્ધ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, બંધારણીય દાવાઓમાં લોકસ સ્ટેન્ડી અંગે વ્યાપક અભિગમ અપનાવવો જોઈએ. ઉક્ત ચુકાદામાં અલગ સહમતિપૂર્ણ ચુકાદા દ્વારા, ન્યાયાધીશ ઓ'રેગને સૂચવ્યું હતું કે "લોકસ સ્ટેન્ડી માટે વધુ વ્યાપક જાળ" બધા "જાહેર સ્વરૂપના વાદવિવાદ" સુધી વિસ્તૃત કરવી જોઈએ.

(બી) દાવાપત્રના ઔપચારિક આવશ્યકતાઓમાં શિથિલતા

૧૪૪. યોગ્ય કેસોમાં ઔપચારિક રજૂઆત સંબંધિત આવશ્યકતાઓમાં શિથિલતા લાવવામાં બંધારણીય અદાલતે તત્પરતા દર્શાવી છે. એસ વિ. દ્વાલા (દક્ષિણ આફ્રિકન માનવ અધિકાર આયોગ હસ્તક્ષેપકર્તા) [૨૦૦૦ (૧) એસએ ૮૭૯] માં, અદાલતના પ્રમુખે હુકમ આપ્યો હતો કે અપીલ કરવાનો પોતાના હક્કનો ઉપયોગ કરવામાં નિરાશા અંગે ફરિયાદ કરતી કેદી પાસેથી પ્રાપ્ત હસ્તલિખિત ચિઠ્ઠીને અપીલ કરવાની પરવાનગી માટેની અરજી તરીકે ગણવામાં આવે.

૧૪૫. શિનવા અને અન્ય વિ. વોલ્ક્સવેગન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (પીટીવાય) લિ. [૨૦૦૩ (૪) એસએ ૩૯૦ (સીસી)], પૃષ્ઠ ૮ પર અદાલતે જાહેર હિતની વાદમાં ટવાલા સિદ્ધાંતને દૃઢપણે સ્થાપિત કર્યો કે "રૂપે તત્ત્વને માર્ગ આપવો જોઈએ." અદાલતે સમજાવ્યું કે "અવ્યવસાયિક વ્યક્તિઓ દ્વારા તૈયાર કરાયેલ અરજીઓનું ઉદાર અર્થઘટન કરવું જોઈએ અને વાદીને સર્વાધિક અનુકૂળ એવા પ્રકાશમાં તેને વાંચવી જોઈએ. આવા અવ્યવસાયિક વાદકારોને તેમના કેસની રજૂઆતમાં, વકીલો પાસેથી અપેક્ષિત ચોકસાઈ, કુશળતા અને નિષ્ણાતતાના સમાન ધોરણ પર બાંધવામાં ન આવવું જોઈએ. આવી અરજીઓનું અર્થઘટન કરતાં, અરજીના હેતુનો વિચાર કરવો જોઈએ, જે માત્ર અરજીઓની સામગ્રીમાંથી જ નહીં પરંતુ અરજી કયા સંદર્ભમાં તૈયાર કરવામાં આવી છે તે સંદર્ભમાંથી પણ જાણવા મળે છે."

પાડોશી દેશો પર જાહેર હિતની અરજીનો પ્રભાવ

૧૪૬. ભારતમાં જાહેર હિત અરજીના વિકાસથી બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, નેપાળ અને પાકિસ્તાન જેવા પડોશી દેશોની તેમજ અન્ય દેશોની ન્યાયિક પ્રણાલીઓ પર અસર પડી છે.

પાકિસ્તાન:

૧૪૭. પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલત, ઇસ્લામાબાદ દ્વારા તા. ૩૧મી જુલાઈ, ૨૦૦૯ના રોજ જાહેર હિતની વાદમાં આપવામાં આવેલ તાજેતરના

દિશાસૂચક ઐતિહાસિક ચુકાદા મુજબ, જે સંવિધાન અરજી ક્રમાંક ૯ ઓફ ૨૦૦૯ સિંધ વડી અદાલત બાર એસોસિએશન દ્વારા તેના સચિવ મારફતે દાખલ કરવામાં આવી હતી અને સંવિધાન અરજી ક્રમાંક ૮ ઓફ ૨૦૦૯ નદીમ અહમદ એડવોકેટ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, અને બન્ને અરજીઓ ફેડરેશન ઓફ પાકિસ્તાન મારફતે સચિવ, કાનૂન અને ન્યાય મંત્રાલય, ઈસ્લામાબાદ તથા અન્ય વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં આવી હતી, તે અનુસાર અગાઉના રાજકીય શાસન દ્વારા હટાવવામાં આવેલી સમગ્ર ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રને હવે પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

૧૪૮. પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલતના તમામ ૧૭ ન્યાયાધીશો દ્વારા બંધારણીય અરજીઓ ક્રમાંક ૭૬ થી ૮૦, ૨૦૦૭ તથા ૫૯, ૨૦૦૯ અને અન્ય સિવિલ અપીલ ક્રમાંક ૧૦૯૪, ૨૦૦૯ માં તાજેતરમાં જ ૧૬મી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૯ના રોજ આપવામાં આવેલો અન્ય એક માર્ગદર્શક ચુકાદો પણ દૂરગામી અસરકારકતાઓ ધરાવે છે.

૧૪૯. આ ચુકાદામાં નેશનલ રિકન્સિલિએશન ઓર્ડિનન્સ (નં. ૧૫) ૨૦૦૭ને પડકારવામાં આવ્યો હતો, જેના દ્વારા ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડ, ૧૮૯૮ અને રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ, ૧૯૭૬ તથા નેશનલ અકાઉન્ટેબિલિટી ઓર્ડિનન્સ, ૧૯૯૯માં સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. નેશનલ અકાઉન્ટેબિલિટી ઓર્ડિનન્સ, ૧૯૯૯ (ટૂંકમાં, એન.એ.ઓ.)નો હેતુ બંધારણીય સત્તાધિકારીઓ તથા સત્તામાં રહેલાં અન્ય સત્તાધિકારીઓ દ્વારા

કરાયેલા ગુનાઓના પરિણામોથી મુકિત આપવાનો હતો અને (એન.આર.ઓ.)ને શરૂઆતથી જ શૂન્ય અને અસ્તિત્વહીન જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે તે અધિકારક્ષેત્રથી પર હતો અને બંધારણની જોગવાઈઓ, જેમાં ૪, ૮, ૨૫, ૬૨(એફ), ૬૩(૧)(પી), ૮૯, ૧૭૫ અને ૨૨૭નો સમાવેશ થાય છે, નો ભંગ કરતો હતો. આ ચુકાદો મુખ્યત્વે જાહેર હિતમાં પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૫૦. પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલતે જનરલ સેક્રેટરી, વેસ્ટ પાકિસ્તાન સોલ્ટ માઈનર્સ લેબર યુનિયન (સીબીએ) ખેવરા, ઝેલમ વિ. ડિરેક્ટર, ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એન્ડ મિનરલ ડેવલપમેન્ટ, પંજાબ, લાહોર, અહેવાલિત [૧૯૯૪ એસ.સી.એમ.આર. ૨૦૬૧] (પાકિસ્તાનની સર્વોચ્ચ અદાલત) માં, હ્યુમન રાઈટ કેસ નં. ૧૨૦ ઓફ ૧૯૯૩માં, તારીખ ૧૨મી જુલાઈ, ૧૯૯૪ના રોજ આપવામાં આવેલા એક મહત્વપૂર્ણ ચુકાદામાં, મોટા ભાગે આ અદાલતના ચુકાદાઓના આધાર પર મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા.

૧૫૧. ઉક્ત અરજિયદ્વિ અરજદારો એ રહેવાસીઓને સ્વચ્છ અને અપ્રદૂષિત પાણી મેળવવાના હકોનું અમલીકરણ કરવાની માગણી કરી હતી. તેમની આશંકા એવી હતી કે જો ખાણકામ કરનારાઓને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે, જે પાણી સંગ્રહ વિસ્તાર સુધી વિસ્તરેલી છે, તો જળપ્રવાહ, જળાશય અને પાઈપલાઈનો પ્રદૂષિત થઈ જશે. અદાલતના મત મુજબ, આ વિશ્વમાં પાણીને જીવનના સ્ત્રોત તરીકે માનવામાં આવ્યું છે.

પાણી વિના જીવન શક્ય નથી. ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે દુર્ભિક્ષ અને પાણીની અછતના કારણે સંસ્કૃતિઓ લુપ્ત થઈ ગઈ છે, હરિયાણા પ્રદેશો રણમાં પરિવર્તિત થઈ ગયા છે અને શૂષ્કતા એ માત્ર માનવ જીવન જ નહીં પરંતુ પ્રાણીજીવનનો પણ સંપૂર્ણ નાશ કર્યો છે. તેથી, જીવનના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક એવું પાણી જો પ્રદૂષિત થાય અથવા દૂષિત બને, તો તે માનવ અસ્તિત્વ માટે ગંભીર જોખમ ઊભું કરશે.

૧૫૨. અદાલતે પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણીય ક્ષતિ સર્જનાર કારખાનાની કામગીરી બંધ કરાવવાનો સમાવેશ કરતા મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશો આપ્યા હતા.

૧૫૩. આ કેસમાં નક્કી કરવામાં આવેલો અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ પાસો 'પીડિત વ્યક્તિ' ની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરવાનો હતો. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું કે જાહેર હિતની અરજીમાં, પીડિત વ્યક્તિ હોવાના પ્રક્રિયાત્મક બંધનો અને મર્યાદાઓ તથા તેવા અન્ય સમાન તકનીકી વાંધાઓ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રમાં અવરોધ ઊભો કરી શકતા નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં નિરીક્ષણ કર્યું કે અદાલતને અનુચ્છેદ ૧૮૩(૩) હેઠળ તથ્યના પ્રશ્નોની તપાસ કરવા માટે, પુરાવા નોંધાવીને, સ્વતંત્ર રીતે પણ વિશાળ સત્તા પ્રાપ્ત છે.

૧૫૪. અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ કેસ સુશ્રી શેહલા જિયા વિ. વાપડા પી.એલ.ડી. [૧૯૯૪ સર્વોચ્ચ અદાલત ૬૯૩] માં, મુખ્ય ન્યાયાધીશની અધ્યક્ષતાવાળી ત્રણ-ન્યાયાધીશોવાળી પીઠે મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. ઉક્ત અરજીમાં સ્ટ્રીટ નં. ૩૫, એફ-૬/૧, ઇસ્લામાબાદના ચાર

રહેવાસીઓએ ઇસ્લામાબાદના એફ-૬/૧ વિસ્તારમાં ગ્રીડ સ્ટેશનના બાંધકામ વિરુદ્ધ વાપડાને વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. આ બાબતે ૧૫.૧.૧૯૯૨ના રોજ અધ્યક્ષને પત્ર લખી, રહેણાંક વિસ્તારની ગ્રીન-બેલ્ટમાં હોવાનું આક્ષેપિત એવા ગ્રીડ સ્ટેશનના બાંધકામ અંગે વિસ્તારના રહેવાસીઓની ફરિયાદ અને આશંકાઓથી અવગત કરાયા હતા. તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે ગ્રીડ સ્ટેશન ખાતે ઉચ્ચ દબાણવાળી વિદ્યુત પ્રસારણ લાઇનોની હાજરીથી ઉત્પન્ન થતું વિદ્યુતચુંબકીય ક્ષેત્ર વિસ્તારના રહેવાસીઓ, ખાસ કરીને બાળકો, અશક્ત વ્યક્તિઓ અને નજીકના પરિસરમાં વસવાટ કરતી ધોબીઘાટ પરિવારો માટે ગંભીર આરોગ્ય-સંકટ ઊભું કરશે. વિદ્યુત સ્થાપનાઓ અને પ્રસારણ લાઇનોની હાજરી પણ નાગરિકો માટે, ખાસ કરીને વિસ્તારમાં બહાર રમતા બાળકો માટે, અત્યંત જોખમી સાબિત થશે. તે ગ્રીન-બેલ્ટને નુકસાન પહોંચાડશે અને પર્યાવરણને અસર કરશે. વધુમાં એવો પણ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ઇસ્લામાબાદની આયોજન-સંબંધિત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જ્યાં પર્યાવરણીય અને સૌંદર્યલક્ષી કારણોસર ગ્રીન-બેલ્ટોને શહેરનો આવશ્યક ઘટક માનવામાં આવે છે.

૧૫૫. સર્વોચ્ચ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે જ્યાં નાગરિકોના જીવનનું અધઃપતન થાય છે, ત્યાં જીવનની ગુણવત્તા પર પ્રતિકૂળ અસર થાય છે અને સર્જાયેલા આરોગ્ય જોખમો મોટી સંખ્યામાં લોકોને અસર કરી રહ્યા હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલત તેના અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગમાં, પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણના

અધઃપતનનું સર્જન કરતી એવી એકમોની કાર્યપ્રવૃત્તિ બંધ કરાવવાની હદ સુધી રાહત આપી શકે છે.

શ્રીલંકા:

૧૫૬. જાહેર હિતની અદાલતી અરજીએ અન્ય દેશો પર પણ વિશાળ અસર પેદા કરી છે. બુલંકુલમા અને અન્ય છ વિ. સચિવ, ઔદ્યોગિક વિકાસ મંત્રાલય અને અન્ય સાત (એપ્પાવાલા કેસ) મામલામાં, શ્રીલંકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે જાહેર હિતની અદાલતી અરજીમાં મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. જણાવેલ કેસમાં, શ્રીલંકાના કૃષિ-સમૃદ્ધ ઉત્તર મધ્ય પ્રાંતમાં એપ્પાવાલા સ્થિત શિલા ફોસ્ફેટના જથ્થાનો ઝડપી શોષણ કરવા માટે સરકાર અને ખાનગી કંપની વચ્ચે ખનિજ રોકાણ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો – ટ્રિન્કોમાલી કિનારે ઊંચી તીવ્રતાવાળા ખનન કામગીરી સાથે પ્રક્રિયા પ્લાન્ટની સ્થાપના પણ ગોઠવવામાં આવી હતી, જે ફોસ્ફોરિક અને સલ્ફ્યુરિક અમ્લનું ઉત્પાદન કરનાર હતી. તે વિસ્તારમાં રહેતા છ રહેવાસીઓ, જેમની કૃષિ જમીનો અસરગ્રસ્ત થવાની હતી, તેમણે જાહેર હિતમાં અદાલત સમક્ષ અરજી દાખલ કરી. અરજિયદ્વિ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ યોજના જાહેર હેતુ માટે નહોતી, પરંતુ ખાનગી કંપનીના લાભ માટે હતી અને તે શ્રીલંકાને નોંધપાત્ર આર્થિક લાભ પહોંચાડનાર નહોતી. અરજદારોએ સંવિધાનની વિવિધ જોગવાઈઓ હેઠળના તેમના મૂળભૂત અધિકારોના તાત્કાલિક ભંગનો દાવો કર્યો હતો. અદાલતે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં તથા અમારા દેશમાં એમ.સી. મહેતા વિ.

કમલનાથ [જેટી ૧૯૯૬ (૧૧) એસસી ૪૬૭: ૧૯૯૭ (૧) એસસીસી ૩૮૮] કેસમાં લાગુ પાડવામાં આવેલ જાહેર ટ્રસ્ટ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લીધો. અદાલતે અરજદારોના મૂળભૂત અધિકારોને માન્ય રાખ્યા. સામાવાળાઓને એપ્પાવાલા ફોસ્ફેટ જમા સંબંધિત કોઈપણ કરારમાં પ્રવેશતા અટકાવવામાં આવ્યા. અદાલતે અરજી મંજૂર કરી અને સામાવાળાઓને અરજદારોને ખર્ચ ચૂકવવાનો નિર્દેશ કર્યો. શ્રીલંકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે આ કેસમાં મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપી પર્યાવરણીય હાસથી રક્ષણ આપ્યું.

નેપાળ :

૧૫૭. નેપાળની સર્વોચ્ચ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે સુર્ય પ્રસાદ શર્મા ધુંગલે વિ./એસ. ગોદાવરી માર્બલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ માં રિટ અરજી ક્રમાંક ૩૫/૧૯૯૨ માં મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. અરજીમાં એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે ગોદાવરી માર્બલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ગોદાવરી જંગલ અને તેના આસપાસના વિસ્તાર, જે પ્રાકૃતિક વૈભવ તેમજ ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક પવિત્રતાથી સમૃદ્ધ છે, તેનું ગંભીર પર્યાવરણીય ક્ષય કરી રહી છે અને સામાવાળાઓ દ્વારા તેનો વિનાશ કરવામાં આવી રહ્યો છે. અરજીમાં એવો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે સામાવાળા ગોદાવરી માર્બલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓને કારણે જાહેરહિતને ભારે નુકસાન થયું છે.

૧૫૮. નેપાળની સર્વોચ્ચ અદાલતે પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિતંત્રના અધોગતિથી રક્ષણ માટે મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપ્યા હતા. અદાલતે ટકાઉ વિકાસની સંકલ્પના સ્વીકારી હતી.

૧૫૯. ભારતીય અદાલતોએ સંયુક્ત સમૂહ અથવા વર્ગહિતની સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા તથા અન્ય દેશોની વાદપ્રક્રિયામાંથી થોડી પ્રેરણા લીધી હોઈ શકે, પરંતુ આજે આપણે જે રીતે જનહિત અરજીને જોએ છીએ તે સ્વરૂપ મુખ્યત્વે સ્વદેશી રીતે વિકસિત થયેલ ન્યાયશાસ્ત્ર છે.

૧૬૦. વિવિધ પાસાઓ અને વિવિધ શાખાઓમાં વિકસેલી જનહિત અરજી અદ્વિતીય છે. ન્યાયિક કુશળતા, સર્જનાત્મકતા અને વંચિત, ભેદભાવનો ભોગ બનેલા તથા અન્યથા નબળા સમાજવર્ગોને ન્યાય સુધી પહોંચ ઉપલબ્ધ કરાવવાની તત્પરતા દ્વારા ભારતીય અદાલતોએ જનહિત અરજીના નામે દાખલ થયેલા પ્રકરણોનો વ્યવહાર કરતાં માનવજીવનના લગભગ દરેક પાસાને સ્પર્શ્યો છે. અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલા કેટલાક જીવંત અને મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશોના કારણે ભારતની ઉચ્ચ અદાલતોની વિશ્વસનીયતામાં અતિશય વધારો થયો છે. જીવન અને સ્વતંત્રતાને નવી વ્યાખ્યા આપીને તથા પર્યાવરણીય સંતુલન, પર્યાવરણ અને જંગલોનું સંરક્ષણ કરીને સમાજના ગરીબ વર્ગોને સહાય કરવામાં અદાલતોનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

જાહેર હિતની વાદીનો દુરુપયોગ:

૧૬૧. દુર્ભાગ્યવશ, તાજેતરના સમયમાં એવું નોંધાયું છે કે અદાલતો દ્વારા અત્યંત કાળજી અને સાવચેતી સાથે સતર્કતાપૂર્વક રચવામાં આવેલ, સ્થાપિત કરાયેલ અને વિકસાવવામાં આવેલ આવી મહત્વપૂર્ણ અધિકારિતા નો કેટલીક અરજીઓ તિરાડભર્યા હેતુઓથી દાખલ કરીને ખુલ્લેઆમ દુરુપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. અમારું માનવું છે કે હવે એવો સમય આવી ગયો છે કે અસલી અને સદભાવપૂર્વકની લોકહિત અરજીને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ, જ્યારે તુરંત લોકહિત અરજીને નિરુત્સાહિત કરવી જોઈએ.

૧૬૨. અમારી વિચારપૂર્વકની અભિપ્રાય મુજબ, આ દેશના લોકોના વ્યાપક હિતમાં અમારે આ મહત્વપૂર્ણ અધિકારક્ષેત્રનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવું છે, પરંતુ અદાલતો દ્વારા નાણાકીય અને બિન-નાણાકીય દિશાનિર્દેશોના આધારે તેના દુરુપયોગને અટકાવવા અને તેનો ઉપચાર કરવા માટે અમારે અસરકારક પગલાં લેવા આવશ્યક છે.

૧૬૩. બાલ્કો એમ્પ્લોઈઝ યુનિયન (રજિ.) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૧ (૧૦) એસ.સી. ૪૬૬ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૩૫૦] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે માન્ય કર્યું હતું કે અત્યારેના સમયમાં જાહેર હિતની અરજીઓના દુરુપયોગની ઘટનાઓમાં વધારો થયો છે. તે મુજબ, જાહેર હિતની અરજી નામના આકર્ષક પ્રચલિત નામનો ઉપયોગ શંકાસ્પદ દુર્ભાવનાપૂર્ણ પ્રયત્નોના ઉત્પાદનો માટે થવા ન દેવા માટે અદાલતે અનેક ઉપાયો વિકસાવ્યા છે. પ્રથમ, સર્વોચ્ચ અદાલતે જાહેર હિતની અરજીમાં

હાજરીનો અધિકાર માત્ર "સદ્ભાવપૂર્વક કાર્ય કરતા" વ્યક્તિઓ સુધી મર્યાદિત કર્યો છે. દ્વિતીય, સર્વોચ્ચ અદાલતે તુરછ અને ઉપદ્રવકારક જાહેર હિતની અરજીઓ સામે પ્રતિબંધક અસર રૂપે "દૃષ્ટાંતરૂપ ખર્ચ" લાદવાની મંજૂરી આપી છે. તૃતીય, સર્વોચ્ચ અદાલતે વડી અદાલતોને જાહેર હિતની અરજીઓ સ્વીકારવામાં વધુ પસંદગીપૂર્ણ વલણ અપનાવવા સૂચના આપી છે.

૧૬૪. એસ.પી. ગુમાના કેસમાં (ઉપરોક્ત), આ અદાલતે એવું નિર્ધારિત કર્યું છે કે આ ઉદાર માપદંડના કારણે પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર માત્ર એવા વ્યક્તિઓ સુધી મર્યાદિત રાખવો અતિઆવશ્યક બને છે, જે "સદ્ભાવપૂર્વક કાર્ય કરતા હોય". જાહેર હિત અરજીના બહાને તુરછ અને પીડાદાયક અરજીઓનો વિચાર કરવામાં ન આવે તે માટે, અદાલતે જાહેર હિત અરજીઓમાં પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર મેળવનાર વ્યક્તિઓમાંથી બે વર્ગોને બહાર રાખ્યા છે. પ્રથમ, સર્વોચ્ચ અદાલતે "અનધિકૃત રીતે વચ્ચે પડનાર હસ્તક્ષેપકારો" ને પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર આપવાનો ઇનકાર કર્યો છે. બીજું, અદાલતે વ્યક્તિગત લાભ માટે જાહેર હિતનો દાવો લાવનાર હસ્તક્ષેપકારોને પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર નકારી કાઢ્યો છે.

૧૬૫. છેત્રીયા પડુશઅન મુક્તિ સંઘર્ષ સમિતિ (ઉપરોક્ત) મામલામાં, અરજદાર પક્ષકારો વચ્ચેની દુશ્મનાવટથી પ્રેરિત થઈને દાવો લાવ્યો હતો તે આધારે અદાલતે અરજદારને લોકસ સ્ટેન્ડી માન્યતા આપવાનું અવરોધ્યું હતું. તેથી, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો ન્યાયશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનો એક સમૂહ

વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે ખરેખર જનહિત અરજીઓ સ્વીકારી શકાય એટલી વ્યાપક લોકસ સ્ટેન્ડી આપે છે, પરંતુ તે છતાં નિર્ણયક અને ઉપદ્રવી અરજીઓને અટકાવવા માટે લોકસ સ્ટેન્ડી મર્યાદિત રાખે છે.

૧૬૬. સર્વોચ્ચ અદાલતે વ્યાપક રીતે તુરુછ જાહેર હિતની અરજીની અરજીઓ પર અંકુશ મૂકવાનો પ્રયાસ બે રીતોથી કર્યો હતો—એક નાણાકીય અને બીજી, અનાણાકીય. પ્રથમ વર્ગના કેસો તે છે જેમાં અદાલતે તુરુછ જાહેર હિતની અરજીની અરજીઓ દાખલ થવા પર, દાખલ કરેલી અરજીઓનો દાખલાત્મક ખર્ચ સાથે નામંજૂર કર્યો હતો. નીતુ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૭ (૧) એસ.સી. ૪૫૨ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૭૫૮] માં, અદાલતે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો હતો કે દાખલાત્મક ખર્ચ લાદવો જરૂરી છે જેથી યોગ્ય દિશામાં એવો સંદેશ જાય કે ગેરહેતુથી દાખલ કરવામાં આવેલી અરજીઓને અદાલતોની મંજૂરી નથી.

૧૬૭. એસ.પી. આનંદ વિ. એચ.ડી. દેવેગૌડા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૬ (૧૦) એસ.સી. ૨૭૪ ; એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૨૭૨] માં, અદાલતે ચેતવણી આપી હતી કે આ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રનો આશ્રય લઈને લોકસ સ્ટેન્ડી ના નિયમમાંથી છૂટની માંગ કરનારાઓએ અદાલતનો સંપર્ક કરતી વખતે સંયમ રાખવો અત્યંત મહત્વનો છે, અને તેઓએ એવા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ જેમાં તેઓ પારંગત ન હોય.

૧૬૮. સંજીવ ભટનાગર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો [જે.ટી. ૨૦૦૫ (૫) એસ.સી. ૩૨૩ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૨૮૪૧] માં, આ અદાલતે એક વકીલ દ્વારા તુરુછ અને હેરાનગતિજનક જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરવા બદલ તેના વિરુદ્ધ નાણાકીય દંડ લાદીને એક પગલું વધુ આગળ વધ્યું હતું. અદાલતે નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે અરજીમાં જાહેર હિતનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો અને તેના બદલે તેને "પ્રચાર હિત વાદ" તરીકે ઓળખાવી હતી. તેથી, અદાલતે રૂપિયા ૧૦,૦૦૦/- ના ખર્ચ સાથે અરજી ફગાવી દીધી હતી.

૧૬૯. તેવી જ રીતે, દત્તરાજ નાથુજી થાવરે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય [જેટી ૨૦૦૪ (૧૦) એસસી ૫૬૧ : ૨૦૦૫ (૧) એસસીસી ૫૯૦] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ણયક અને ત્રાસદાયક જનહિત અરજી દાખલ કરવા બદલ બારના એક સભ્ય વિરુદ્ધ હાઇકોર્ટે લાદેલી આર્થિક દંડની પુષ્ટિ કરી હતી. આ અદાલતે નિષ્કર્ષ કર્યો હતો કે અરજીફરિયાદ વ્યક્તિગત વિવાદને પ્રોત્સાહિત કરવા માટેનું માત્ર એક આવરણ જ હતી. કોઈને પણ આ ઉન્નત વ્યવસાયને કલંકિત કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં એમ નોંધતાં, અદાલતે આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યું કે હાઇકોર્ટે રૂ. ૨૫,૦૦૦ નો દંડ લાદ્યો હતો તે યોગ્ય હતો. સ્પષ્ટ છે કે, ખાસ કરીને જ્યારે આવી અરજીઓ એડવોકેટો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે, નિર્ણયક અને ત્રાસદાયક જનહિત અરજીઓ સામે આર્થિક દંડ લાદવાની માન્યતા આપતો સ્પષ્ટ પૂર્વદષ્ટાંત સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્થાપિત કર્યો છે.

૧૭૦. બીજી શ્રેણીના કેસોમાં આ અદાલતે વધુ કઠોર આદેશો પણ કર્યા હતા. ચરણ લાલ સાહુ અને અન્ય વિ. જિયાની ઝૈલ સિંહ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૩૦૯] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે, “હલકી મનોભાવથી અને ઉદાસીનતાપૂર્વક” જાહેર હિતની અરજિ દાખલ કરવા બદલ “બે અરજદારો સામે ભારે ખર્ચનો હુકમ કરવા અમે યોગ્ય ઠરતા.” જોકે, “ભવિષ્યના પ્રસંગે સારી રીતે આધારિત દાવાને મૂળમાં જ દબાવી ન દેવા” માટે, અદાલતે અરજદારો પર નાણાકીય ખર્ચ લાદવાનું ટાળ્યું હતું.” આ કેસમાં, આ અદાલતે નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે અરજિ બેદરકારીપૂર્ણ, નિર્થક, ભદ્ધી અને જાહેર હિતના વિરુદ્ધ હતી. તેથી, અદાલતે રજિસ્ટ્રીને અરજદાર વિરુદ્ધ અદાલતોના અવમાનના અધિનિયમ હેઠળ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી શરૂ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. વધુમાં, અદાલતે રજિસ્ટ્રીને, જે આ કેસમાં વકીલ હતો તેવા અરજદાર દ્વારા ભવિષ્યમાં દાખલ કરવામાં આવતી કોઈપણ જાહેર હિતની અરજિઓ સ્વીકારવા મનાઈ ફરમાવી હતી.

૧૭૧. જે. જયલલિતા વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૮ (૯) એસસી ૩૮૭ ૧૯૯૯ (૧) એસસીસી ૫૩] માં, આ અદાલતે એવો સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કર્યો હતો કે સત્તામાં રહેલા રાજકીય પક્ષ સહિત કોઈપણ જાહેર સંપત્તિના દુરુપયોગ અથવા અયોગ્ય ઉપયોગને પડકારતી જનહિત અરજી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા દાખલ કરી શકાય છે, કારણ કે વ્યક્તિઓના

હિતને વિશાળ જનહિત કરતાં ઉપર રાખી શકાય નહીં અથવા તેને પ્રાધાન્ય આપી શકાય નહીં.

૧૭૨. આ અદાલત સંપૂર્ણપણે સચેત રહી છે કે આ અદાલતના મંચનો કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્તિગત લાભ માટે અથવા કોઈ આડહતુસર દુરુપયોગ થવો જોઈએ નહીં.

૧૭૩. બાલ્કો (સુપ્રા) માં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્રનો દુરુપયોગ અપ્રમાણિક વ્યક્તિઓ દ્વારા તેમના વ્યક્તિગત લાભ માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેથી, અદાલતે આ બાબતે કાળજી લેવી જોઈએ કે કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્તિગત લાભ માટે મંચનો દુરુપયોગ ન થાય.

૧૭૪. દત્તરાજ નાથુજી થાવરે (ઉપરોક્ત) મામલામાં, આ અદાલતે જાહેર હિતની વાદીના આડશ હેઠળ અદાલતના મંચના દુરુપયોગ અંગે પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરી હતી અને નોંધ્યું હતું કે જાહેર હિતની વાદી એ એક એવું હથિયાર છે, જેનો અત્યંત કાળજી અને વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ થવો જોઈએ, અને ન્યાયતંત્રએ અત્યંત સતર્ક રહેવું જોઈએ જેથી જાહેર હિતના સુંદર આવરણ પાછળ કોઈ કુરૂપ ખાનગી ક્ષેષ, સ્વાર્થી હિત અને/અથવા પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની વૃત્તિ છુપાયેલી ન હોય. નાગરિકોને સામાજિક ન્યાય પહોંચાડવા માટે કાનૂનના શસ્ત્રાગારમાં તે એક અસરકારક હથિયાર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય તે જરૂરી છે. અદાલતે પોતાના પ્રક્રિયાનો દુરુપયોગ વાંકાચૂકા હેતુઓ માટે થવા દેવું જોઈએ નહીં.

૧૭૫. થાપરેના કેસમાં (ઉપરોક્ત), અદાલતે બારના સભ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલી પી.આઈ.એલ. અરજી સામે નાણાકીય ન હોય તેવી દંડાત્મક કાર્યવાહી લાદવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. અદાલતે બાર કાઉન્સિલો અને બાર એસોસિયેશનોને નિર્દેશ આપ્યો હતો કે તેઓ ખાતરી કરે કે બારનો કોઈપણ સભ્ય અરજદાર તરીકે પક્ષકાર ન બને અથવા પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લિટિગેશનના આકર્ષક નામ હેઠળ તુરંચ અરજીઓ દાખલ કરવામાં સહાય અને/અથવા પ્રોત્સાહન ન આપે, અને તુરંચ તથા હેરાનગતિકારક પી.આઈ.એલ. અરજીઓ દાખલ કરવાના દોષી ઠરેલા સભ્યોને બારમાંથી બહિષ્કૃત કરે.

૧૭૬. હોલીકાઉ પિક્ચર્સ પ્રા. લિ. વિ. પ્રેમ ચંદ્ર મિશ્રા અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસસી ૯૧૩] માં, આ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

આ નોંધવું અત્યંત ખેદજનક છે કે અદાલતો સમક્ષ આવી તુરંચ કાર્યવાહી આરંભવામાં આવવાને કારણે અગણિત દિવસો વ્યર્થ જાય છે; એવો સમય, જે અન્યથા ખરા અર્થના વાદકારોના કેસોના નિકાલ માટે વાપરી શકાય તેમ હતો. યદ્યપિ અમે જનહિત અરજીની પ્રશંસનીય સંકલ્પનાને પ્રોત્સાહન અને વિકાસ આપવામાં તથા ગરીબ, અજ્ઞાની, પીડિત અને જરૂરિયાતમંદ લોકોને, જેમના મૂળભૂત અધિકારોનું હનન અને ઉલ્લંઘન થયું છે અને જેમની ફરિયાદો અજાણ રહી જાય છે, જેમનું પ્રતિનિધિત્વ થતું નથી અને જેમને સાંભળવામાં આવતા

નથી, તેમની તરફ સહાનુભૂતિનો અમારો લાંબો હાથ લંબાવવામાં કોઈ કસર રાખતા નથી; તથાપિ અમે આ મત વ્યક્ત કરવાનું ટાળી શકતા નથી કે જ્યારે વાસ્તવિક વાદકારો, જેમની કાયદેસર ફરિયાદો નાગરિક બાબતો સંબંધિત છે અને જેમાં કરોડો રૂપિયાની મિલકતો સંકળાયેલી છે, તથા ફોજદારી કેસોમાં તે વ્યક્તિઓ જેઓને મૃત્યુદંડની સજા કરવામાં આવી છે અને જે અકથ્ય યાતનામાં ફાંસીનો સામનો કરી રહ્યા છે, અને તે વ્યક્તિઓ જેઓને આજીવન કેદની સજા કરવામાં આવી છે અને વર્ષો સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યા છે, સેવા સંબંધિત બાબતોમાં—સરકારી હોય કે ખાનગી—અનુચિત વિલંબથી પીડાતા વ્યક્તિઓ, તે કેસોના નિકાલની રાહ જોતા વ્યક્તિઓ જેમાં જાહેર આવકની વિશાળ રકમો અથવા કરની અનધિકૃત વસુલાતની રકમો અટવાઈ પડી છે, અટકાયત હેઠળના વ્યક્તિઓ જેઓ અટકાયત આદેશોમાંથી મુક્તિની અપેક્ષા રાખે છે વગેરે વગેરે, તેઓ બધા વર્ષોથી અદાલતોમાં પ્રવેશ મેળવી પોતાની ફરિયાદોનું નિવારણ થશે એવી આશા સાથે લાંબી સર્પાકાર કતારમાં ઉભા છે, ત્યારે ફક્ત વ્યક્તિગત લાભ અથવા ખાનગી નફા માટે, અથવા કોઈ અન્ય બાહ્ય પ્રેરણા માટે, અથવા પ્રચારપ્રસિદ્ધિના લોભ માટે, જેઓને જનહિતમાં જરાય હિત નથી એવા કામધંધા વગરના હસ્તક્ષેપકારો, ગેરજરૂરી રીતે વચ્ચે પડનારા, માર્ગચારી પ્રકારના લોકો અથવા અતિઉત્સાહી દબલકારો જનહિત અરજીનો નકાબ પહેરી ચહેરો ઢાંકી કતાર તોડી નાખે છે અને કંટાળાજનક તથા નિર્થક અરજીઓ દાખલ કરીને અદાલતોમાં ઘૂસી આવે છે અને તેથી અદાલતોનો અમૂલ્ય સમય જાણે અપરાધરૂપે બગાડે છે; અને તેના પરિણામે

અદાલતોના દરવાજા બહાર ઉભેલી કતાર કદી આગળ વધતી નથી; આવી કટુ પરિસ્થિતિ વાસ્તવિક વાદકારોના મનમાં નિરાશા પેદા કરે છે અને પરિણામે તેઓ અમારી ન્યાય પ્રણાલીના સંચાલનમાં વિશ્વાસ ગુમાવે છે.

અદાલતે આ પ્રમાણે નોંધ કરીને સાવચેત કર્યું હતું કે :

"જનહિત અરજી એવો એક હથિયાર છે કે જેના ઉપયોગમાં અત્યંત કાળજી અને સાવચેતી રાખવી આવશ્યક છે અને ન્યાયતંત્રે આ બાબત પ્રત્યે અતિશય સાવધાન રહેવું જોઈએ કે જનહિતના સુંદર આવરણ પાછળ કોઈ ભઠ્ઠી ખાનગી દ્વેષભાવના, નિહિત હિત અને/અથવા પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની વૃત્તિ છુપાયેલી નથી. તેનો ઉપયોગ નાગરિકોને સામાજિક ન્યાય પહોંચાડવા માટે કાનૂની શસ્ત્રાગારના એક અસરકારક હથિયાર તરીકે થવો જોઈએ. જનહિત અરજીનું આકર્ષક નામ શંકાસ્પદ દુર્ભાવનાપૂર્ણ ઉપક્રમે માટે વપરાવું જોઈએ નહીં. તેનો હેતુ વાસ્તવિક જાહેર અન્યાય અથવા જાહેર હાનિના નિવારણ તરફ હોવો જોઈએ, પ્રસિદ્ધિમુખી ન હોવો જોઈએ અને ન તો વ્યક્તિગત વેરઝેર પર આધારિત હોવો જોઈએ.

XXX XXX XXX

XXX XXX XXX

અદાલતે (એ) અરજદારની પ્રતિષ્ઠા અને યોગ્યતા; (બી) તેના દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીની પ્રથમદ્રષ્ટ્યે સાચાશ અથવા સ્વરૂપ; (સી)

માહિતી અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત ન હોવી જોઈએ, તે બાબતે સંતોષ પામવું આવશ્યક છે. માહિતીમાંથી તેમાં સંકળાયેલી ગંભીરતા અને ગૌરવ પ્રગટ થવું જોઈએ. અદાલતે પરસ્પર વિરોધી બે હિતો વચ્ચે સંતુલન સાધવું પડે છે; (૧) કોઈને પણ અન્ય વ્યક્તિઓના ચરિત્રને કલંકિત કરતી બેફામ અને બેદરકાર આક્ષેપોમાં પ્રવૃત્ત થવા દેવું જોઈએ નહીં; અને (૨) જાહેર ઉપદ્રવ ટાળવો તથા આડહતુઓસર ન્યાયસંગત કાર્યપાલક નટપટિઓને પડકારવા માટે કરવામાં આવતી દુર્ભાવનાપૂર્ણ અરજીઓ ટાળવી જોઈએ. તેમ છતાં, આવા કેસમાં અદાલત ઉદાર બની શકે નહીં. જાહેર ફરિયાદના નિવારણના બહાને બંધારણે કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળ માટે અનામત રાખેલા ક્ષેત્રમાં તે અતિક્રમણ ન કરે, તે બાબતે અદાલતે અતિશય સતર્ક રહેવું પડે છે. જાહેરહિતૈષી પવિત્ર પુરુષો તરીકે પોતાને રજૂ કરતાં ઠગો, નકલી લોકો, નિષ્ફળ હસ્તક્ષેપકારો અથવા અનાધિકૃત દખલકારો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે અદાલતે કડકપણે કાર્ય કરવું પડે છે. તેઓ પોતાને ન્યાયના ચોક્કા તરીકે રજૂ કરે છે. તેઓ જનહિત માટે કાર્ય કરવાની આડમાં કાર્ય કરતા હોવાનો ઢોંગ કરે છે, જ્યારે તેઓને જનતાના હિતનું, કે પોતાના હિતનું પણ, કોઈ રક્ષણ કરવાનું હિત હોતું નથી."

૧૭૭. તુરછ અને હેરાનગતિજનક અરજીઓની દુર્ભાવના ભારતમાંથી ઉદ્ભવી નહોતી. તુરછ અને હેરાનગતિજનક જનહિત અરજી ઉપર દષ્ટાંતરૂપ ખર્ચ લાદવા બાબતે ભારતીય ન્યાયતંત્ર દ્વારા વિકસાવાયેલ ન્યાયશાસ્ત્ર અન્ય દેશોમાં વિકસાવાયેલ ન્યાયશાસ્ત્ર સાથે સુસંગત છે. યુ.એસ. ફેડરલ અદાલતો

અને કેનેડિયન અદાલતોએ પણ તુરુછ માનવામાં આવેલા જનહિત દાવાઓ ઉપર નાણાકીય દંડ લાદ્યા છે. તુરુછ દાવાઓ દાખલ કરવા બદલ અદાલતોએ વકીલો ઉપર બિન-નાણાકીય દંડ પણ લાદ્યા છે. ઇન એવરીપુમન્સ હેલ્થ સેન્ટર સોસાયટી વિ. બ્રિજેસ [૫૪ બી. સી.એલ.આર. (૨૭ આવૃત્તિ) ૨૯૪] માં, બ્રિટિશ કોલંબિયા અપીલી અદાલતે ગુણરહિત અપીલ દાખલ કરવા બદલ અપીલકર્તાઓ સામે વિશેષ ખર્ચ મંજૂર કર્યો હતો.

૧૭૮. યુ.એસ. ફેડરલ અદાલતોએ પણ તુરુછ જાહેર હિતની અરજીઓ લાવવા બદલ વાદીઓ સામે નાણાકીય દંડો ફટકાર્યા છે. ફેડરલ રૂલ્સ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર ("એફ.આર.સી.પી.") નો નિયમ ૧૧ અદાલતોને તુરુછ દાવાઓ દાખલ કરવા બદલ કોઈપણ પક્ષકાર પર "યોગ્ય દંડ" લાદવાની પરવાનગી આપે છે. ફેડરલ અદાલતોએ તુરુછ જાહેર હિતની અરજીઓ ઉપર નાણાકીય દંડ લાદવા માટે આ નિયમનો આધાર લીધો છે. ઉદાહરણ તરીકે, હેરિસ વિ. માર્શ [૬૭૯ એફ.સપ્. ૧૨૦૪ (ઈ.ડી.એન.સી. ૧૯૮૭)] માં, નોર્થ કેરોલાઈના રાજ્યના ઇસ્ટર્ન ડિસ્ટ્રિક્ટ માટેની ડિસ્ટ્રિક્ટ અદાલતે તુરુછ, હેરાનગતિજનક અને ગુણવત્તાવિહીન રોજગારભેદભાવના દાવા લાવવા બદલ બે નાગરિક અધિકારના વાદીઓ પર નાણાકીય દંડ ફટકાર્યો હતો. અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે "ફેડરલ અદાલતોની વધતી જતી ભરચક કેસ-ચાદીઓ હકીકતથી નિરાધાર એવા દાવાઓનો, જે ન્યાયિક સંસાધનોનો ક્ષય કરે છે, ભારે બોજ સ્વીકારી શકતી નથી કે સહન પણ કરી શકતી નથી." આવા

વેડફાટરૂપ દાવાઓ સામે પ્રતિબંધક પગલાં તરીકે, અદાલતે ન્યાયિક પ્રક્રિયાનો દુરુપયોગ કરવા બદલ બે વ્યક્તિગત નાગરિક અધિકારના વાદીઓ તથા તેમના કાનૂની વકીલ ઉપર \$૮૩,૯૧૩.૬૨ નો ખર્ચ ફટકાર્યો હતો. કેનેડિયન અદાલતો તથા યુ.એસ. ફેડરલ અદાલતોના નિણયપ્રમાણો દર્શાવે છે કે તુરંજ જાહેર હિતની અરજીઓ ઉપર નાણાકીય દંડ લાદવાની પ્રથા માત્ર ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્ર માટે અનન્ય નથી.

૧૭૯. વધુમાં, યુ.એસ. ફેડરલ અદાલતોએ નિર્ણયક દાવાઓ લાવવા બદલ વકીલો પર આર્થિક ન હોય તેવી દંડાત્મક સજાઓ લાદી છે. ફેડરલ નિયમો અને ન્યાયનિર્ણયો એવા આર્થિક ન હોય તેવી દંડાત્મક સજાઓ ખાનગી દાવાઓ અને જાહેર હિતના દાવાઓમાં સમાન રીતે લાગુ કરવા માટે અવકાશ ખુલ્લો રાખે છે. એફ.આર.સી.પી.નો નિયમ ૧૧ વધુમાં અદાલતોને તેમના મક્તારના વતી નિર્ણયક દાવાઓ દાખલ કરવા બદલ વકીલો પર "યોગ્ય દંડાત્મક પગલું" લાગુ કરવાની પરવાનગી આપે છે. યુ.એસ. ફેડરલ અદાલતોએ નિયમ ૧૧ હેઠળ નિર્ણયક દાવાઓ લાવવા બદલ વકીલો પર આર્થિક ન હોય તેવી દંડાત્મક સજાઓ લાદી છે.

૧૮૦. ઉદાહરણરૂપે, ફાય વિ./સ. પેના [૧૯૯ એફ.૩ડી ૧૩૩૨ (ટેબલ), ૧૯૯૯ ડબલ્યુએલ ૯૭૪૧૭૦] કેસમાં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અદાલત ઓફ અપીલ્સ ફોર ધ નાઈન્ટ્થ સર્કિટ એક વકીલને "નિર્ણયક દાવાઓ લાવ્યા અને દબાણપૂર્વક આગળ વધાર્યા, વિવિધ સરકારી અધિકારીઓ પર

દુર્ભાવનાથી તથા સતામણીના હેતુસર વ્યક્તિગત આક્ષેપો કર્યા, અને અદાલત પ્રત્યે સ્પષ્ટતા તથા પ્રામાણિકતાનો અભાવ તેમજ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો” હોવા બદલ તેને વકીલાતમાંથી દૂર કરવાનો ડિસ્ટ્રિક્ટ અદાલતનો હુકમ યથાવત રાખ્યો હતો. આ ન્યાયિક અભિગમ મોડેલ રૂલ્સ ઓફ પ્રોફેશનલ કન્ડક્ટ (“એમ.આર.પી.સી.”) ના નિયમ ૩.૧ માં સંવેશિત નૈતિક ફરજને સમર્થન આપે છે: “વકીલે કોઈ કાર્યવાહી શરૂ કરવી કે તેનો બચાવ કરવો, અથવા તેમાં કોઈ મુદ્દો રજૂ કરવો કે તેનો વિરોધ કરવો નહીં, જો સુધી તે કરવા માટે કાયદા અને હકીકતમાં એવો આધાર ન હોય જે નિર્રથક ન હોય.” એકત્રિત રીતે, એફ.આર.સી.પી., યુ.એસ. સંઘીય કેસ કાનૂન, અને એમ.આર.પી.સી. નિર્રથક ખાનગી દાવાઓ અથવા જાહેર હિતના દાવાઓ લાવનાર વકીલો સામે આર્થિક ન હોય તેવી દંડાત્મક કાર્યવાહી લાદવાનું સમર્થન કરે છે.

૧૮૧. મહારાષ્ટ્ર બાર કાઉન્સિલ (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં આ અદાલતને એવી આશંકા હતી કે કાનૂની લોકસ સ્ટેન્ડીનું વિસ્તરણ કરવામાં આવે તો વાદવિવાદોની વહેળ આવી શકે, પરંતુ તેની વ્યાખ્યાને શિથિલ બનાવવી વિશાળ જનહિતમાં આવશ્યક પણ છે. આ દુરુપયોગને અટકાવવું ન્યાયતંત્ર પ્રત્યેની ફરજ અને અર્પણ છે.

૧૮૨. એસ.પી. ગુપ્તા (ઉપરોક્ત) માં અદાલતે ચેતવણી આપી હતી કે લોકહિત વાદની મહત્વપૂર્ણ અધિકારિતા લોકોના કોઈ સમૂહ અથવા વ્યક્તિઓના કોઈ વર્ગને થયેલા કાનૂની અન્યાય અને કાનૂની ઈજાઓ સુધી

મર્યાદિત રાખવામાં આવી શકે. તેનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત અન્યાયો માટે થવો જોઈએ નહીં, કારણ કે વ્યક્તિઓ હંમેશા કાનૂની સહાય સંસ્થાઓ પાસેથી નિવારણ મેળવી શકે છે. આ વિવેકનો વિષય છે અને કાનૂનના નિયમ તરીકે નથી.

૧૮૩. છેત્રિયા પડુષણ મુક્તિ સંઘર્ષ સમિતિ (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે ફરીથી ભાર મૂક્યો હતો કે નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોના સંરક્ષણ માટે અનુચ્છેદ ૩૨ એક મહાન અને હિતાવહ સુરક્ષા છે. ઉચ્ચ અદાલતોને એ સુનિશ્ચિત કરવું પડે છે કે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળનું આ શસ્ત્ર કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા ગેરઉપયોગ કે દુરુપયોગ ન થાય.

૧૮૪. જનતા દળ વિ. એચ.એસ. ચૌધરી અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૨ (૫) એસ.સી. ૨૧૩ : ૧૯૯૨ (૪) એસ.સી.સી. ૩૦૫] માં, અદાલતે યોગ્ય રીતે ચેતવણી આપી હતી કે આધુનિક 'સામાજિક' રાજ્યમાં અદાલતોની વિસ્તરેલી ભૂમિકા વધુ ન્યાયિક જવાબદારીની માંગ કરે છે. લોકહિત અરજી એ આ દેશના ન્યાયથી વંચિત કરોડો લોકોને ન્યાયની નવી આશા આપી છે. અદાલતે ખરા અર્થની લોકહિત અરજીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ અને ગૂઢ હેતુઓથી દાખલ કરાયેલ લોકહિત અરજીને ફગાવી દેવી જોઈએ.

૧૮૫. ગુરુવાયૂર દેવસ્વોમ મેનેજિંગ કમિટી અને અન્ય વિ. સી.કે. રાજન અને અન્ય [જે.ટી. ૨૦૦૩ (૭) એસ.સી. ૩૧૨ : ૨૦૦૩ (૭) એસ.સી.સી. ૫૪૬] માં, પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે અદાલતે એ સુનિશ્ચિત કરવું

જોઈએ કે તેની પ્રક્રિયાનો દુરુપયોગ ન થાય અને પ્રક્રિયાના દુરુપયોગને રોકવા માટે, યોગ્ય પ્રકરણોમાં મનાઈદુકમ મંજૂર કરતાં પહેલાં સુરક્ષા પૂરી પાડવાનો આગ્રહ રાખવામાં અદાલત ન્યાયસંગત ગણાશે. ન્યાયિક પ્રક્રિયાનો દુરુપયોગ ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા અદાલતો ભારે ખર્ચ લાદી શકે

૧૮૬. દત્તરાજ નાથુજી થાવરે (ઉપરોક્ત) મામલામાં આ અદાલતે ફરીથી ચેતવણી આપી અને અવલોકન કર્યું હતું કે, અદાલતે પોતાની અધિકારક્ષેત્રનો આશ્રય લેતાં પહેલાં અરજીનું સાવધાનીપૂર્વક પરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને ખાતરી કરવી જોઈએ કે મામલામાં વાસ્તવિક જાહેર હિત સંકળાયેલું છે. અદાલતે સાવચેત રહેવું જોઈએ કે તેની અધિકારક્ષેત્રનો દુરુપયોગ કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા તેના કે તેમના વ્યક્તિગત હિતોને આગળ ધપાવવા માટે અથવા તેની કે તેમની વ્યક્તિગત વેરભાવના કે વેરભાવનાઓ સંતોષવા માટે ન થાય. ન્યાયની ધારા બેઈમાન વાદકારો દ્વારા પ્રદૂષિત થવા દેવી જોઈએ નહીં.

૧૮૭. નીતુ (ઉપરોક્ત) મામલે આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જાહેર ફરિયાદના નિવારણના બહાને જાહેરહિત અરજી બંધારણ દ્વારા કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળ માટે અનામત રાખવામાં આવેલા ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ કરવી ન જોઈએ.

૧૮૮. એમ/એસ. હોલીકો પિક્ચર્સ પ્રા. લિ. (ઉપરોક્ત) મામલામાં આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે જે ન્યાયાધીશો આ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરે છે

તેઓએ અત્યંત સાવધ રહેવું જોઈએ જેથી પી.આઈ.એલ.ના સુંદર આવરણ પાછળ કોઈ કુરૂપ ખાનગી ક્ષેષ, સ્વાર્થસિદ્ધ હિત અને/અથવા પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની વૃત્તિ છુપાયેલી ન હોય. અદાલતે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે અદાલતની પ્રક્રિયાનો કોઈ દુરુપયોગ ન થાય.

૧૮૯. જ્યારે આપણે વર્તમાન કેસના તથ્યો તરફ ફરીએ છીએ, ત્યારે આ નિષ્કર્ષ સ્પષ્ટ બને છે કે આ કેસ અદાલતની પ્રક્રિયાના દુરુપયોગનો એક આદર્શ કેસ છે. હાલના કેસમાં એક કાર્યરત વકીલે જાણપૂર્વક અદાલતની પ્રક્રિયાનો દુરુપયોગ કર્યો છે. તે પ્રક્રિયામાં, તેણે એક મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય પદની પ્રતિષ્ઠા ઘટાડવાનો ગંભીર પ્રયાસ કર્યો છે. અરજદારને જાણ હોવી જ જોઈતી હતી કે અરજમાં જે વિવાદ તે ઉઠાવી રહ્યો છે તેનો નિર્ણય અડધી સદી અગાઉ જ થઈ ચૂક્યો છે અને નાગપુર વડી અદાલતના કારકરે (ઉપરોક્ત) કેસમાં વિભાગીય ખંડપીઠના ચુકાદાને આ સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી હતી. આ કેસમાં સંકળાયેલો વિવાદ હવે વધુ અસંદિગ્ધ રહ્યો નથી. દુર્ભાગ્યની વાત છે કે કાનૂની સ્થિતિના આવા સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન પછી પણ સમયાંતરે વિવિધ વડી અદાલતોમાં આવા અનેક સમાન સ્વરૂપના અરજપત્રો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. અરજદારે આવી તુરંચ અરજ દાખલ કરવાથી નિવૃત્ત રહેવું જોઈતું હતું.

૧૯૦. જાહેર હિતની વિવાદ અરજીના શીર્ષક હેઠળ બારના સભ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવતી અરજીમાં રજૂઆતમાં ચોકસાઈ અને શુદ્ધતાનો નિશ્ચિત

સ્તર અનિવાર્ય છે. બારના સભ્ય પાસેથી ઓછામાં ઓછું એટલી મૂળભૂત તપાસ કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તેની દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ મુદ્દો અનિર્ણિત કાનૂની પ્રશ્ન છે કે નહીં. આવી અરજી દાખલ કરનાર વકીલ અજ્ઞાનતા દર્શાવી શકતો નથી.

૧૯૧. અમે આ બાબત સ્પષ્ટ કરવા ઈચ્છીએ છીએ કે અમે એવું કહી રહ્યા નથી કે અરજદાર ખામીઓ અને ઊણપોને આધારે અદાલતને પોતાના જ ચુકાદાની પુનર્વિચારણા કરવા વિનંતી કરી શકતો નથી; પરંતુ તે માટે તમામ સંબંધિત નિર્ણયોનું કાળક્રમ મુજબ સૂચીકરણ સાથેનું સદ્ભાવપૂર્ણ પ્રતિપાદન હોવું જોઈએ, તેમજ ન્યાયિક અભિપ્રાય શું રહ્યો છે તેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અને વર્તમાન કાયદાની પુનર્વિચારણા શા માટે અને ક્યા મુદ્દે થવી જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટ અને સુસંગત વિનંતી હોવી જોઈએ. દુર્ભાગ્યવશ, અરજદારે આ કસરત કરી નથી. વડી અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવેલી આ અરજ કાયદાકીય પ્રક્રિયાનો સ્પષ્ટ દુરુપયોગ છે અને અમને કોઈ શંકા નથી કે આ અરજ બાહ્ય વિચારણાઓને કારણે દાખલ કરવામાં આવી છે. આ અરજામાં એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય પદની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાની પણ શક્યતા રહેલી છે. આવી અરજ ફગાવી દેવા અને નિરોત્સાહિત કરવા યોગ્ય છે જેથી ભવિષ્યમાં કોઈપણ વ્યક્તિ આવી સમાન અરજ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ ન કરે.

૧૯૨. કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની સમગ્રતાથી વિચારણા કરતાં, અમે રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલો મંજૂર કરીએ છીએ અને

ઉત્તરાંચલ વડી અદાલતમાં દાખલ કરાયેલ સિવિલ મિસેલેનિયસ રિટ પિટિશન નં. ૬૮૯ (એમ/બી) સન ૨૦૦૧ની કાર્યવાહી રદ કરીએ છીએ. વધુમાં, અમે હુકમ આપીએ છીએ કે સામાવાળાઓએ (જે વડી અદાલત સમક્ષ અરજદારો હતા) ઉત્તરાખંડ વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલના નામે રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦/- (રૂપિયા એક લાખ) ખર્ચ તરીકે ચૂકવવા. આ ખર્ચ સામાવાળાઓએ બે મહિનાની અંદર ચૂકવવાનો રહેશે. જો આ ખર્ચ બે મહિનાની અંદર જમા કરવામાં નહીં આવે, તો તે જ જમીન મહેસૂલની બાકી રકમ તરીકે વસૂલ કરવામાં આવશે.

૧૯૩. અમે ઉત્તરાખંડ વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને વિનંતી કરીએ છીએ કે જો પહેલેથી અસ્તિત્વમાં ન હોય તો ઉત્તરાખંડ વડી અદાલત લોયર્સ વેલ્ફેર ફંડના નામે એક નિધિ રચવામાં આવે. બારના પ્રમુખ સાથે પરામર્શ કરીને ઉત્તરાખંડના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા લાયક યુવા વકીલોને આવશ્યક સહાય પૂરી પાડવા માટે આ નિધિનો ઉપયોગ કરી શકાય.

૧૯૪. અમે પુરજોર રીતે સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક માનીએ છીએ કે અમે કોઈપણ રીતે જનહિત અરજીને નિરોત્સાહિત કરતા નથી; અમે જે નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ તે તેનો દુરુપયોગ અને ગેરવપરાશ છે. અમારી દૃષ્ટિએ, આ એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ શાખા છે અને મોટી સંખ્યામાં જનહિત અરજીમાં પર્યાવરણશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણના સુધાર માટે અદાલતો દ્વારા મહત્વપૂર્ણ દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવ્યા છે, તેમજ આવા દિશાનિર્દેશોએ

વનો, વન્યજીવન, જલજીવન વગેરેના સંરક્ષણમાં મદદરૂપ થયા છે. ખરેખર સદ્ભાવનાપૂર્ણ જનહિત અરજીઓને પ્રોત્સાહન આપવું અને બંધારણ તથા કાયદાઓ સાથે સુસંગત એવા જનહિતમાં દિશાનિર્દેશો અને આદેશો પસાર કરવું, અદાલતોનું બંધનકારક કર્તવ્ય અને દાયિત્વ છે.

૧૯૫. આપણા દેશમાં ચાર દાયકાથી વધુ સમયથી અસ્તિત્વમાં રહેલી જાહેર હિતની અરજીનો ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસ રહ્યો છે. આ અદાલતે અને વડી અદાલતોએ પોતાની ન્યાયિક સર્જનાત્મકતા અને કૌશલ્ય દ્વારા બંધારણની આંતરિક ભાવના સાથે સુસંગત રીતે વિશાળ જાહેર હિતમાં અનેક દિશાનિર્દેશો આપ્યા છે. જાહેર હિતની અરજીમાં અદાલતોના દિશાનિર્દેશોના પરિણામે સમાજના હાશિયે રહેલા અને નબળા વર્ગોની પરિસ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે.

૧૯૬. અમારા સુવિચારિત મત મુજબ, હવે જનહિત અરજીને સુવ્યવસ્થિત કરવી અનિવાર્ય બની ગઈ છે.

૧૯૭. અમે વર્તમાન કેસના તથ્યોનું સાવધાનીપૂર્વક વિચારણા કર્યું છે. અમે આ અદાલત તથા અન્ય અદાલતો દ્વારા અનેક ચુકાદાઓમાં ઘોષિત કરવામાં આવેલ કાયદાનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે.

૧૯૮. પી.આઈ.એલ.ની શુદ્ધતા અને પવિત્રતા જાળવી રાખવા માટે નીચેની દિશાનિર્દેશો જાહેર કરવું અનિવાર્ય બની ગયું છે:

(૧) અદાલતોએ અસલી અને સદ્ભાવપૂર્ણ જનહિત અરજીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ અને બાહ્ય વિચારણાઓ માટે દાખલ કરવામાં આવેલી જનહિત અરજીને અસરકારક રીતે નિરુત્સાહિત કરી તેને કાબૂમાં રાખવી જોઈએ.

(૨) જનહિત અર્જીઓના નિવારણ માટે દરેક અલગ-અલગ ન્યાયાધીશ પોતાની મનગમતી પ્રક્રિયા ઘડે તેના બદલે, દરેક હાઈકોર્ટે ખરા અર્થની જનહિત અરજીઓને પ્રોત્સાહન આપવા અને ગૂઢ હેતુઓ સાથે દાખલ કરવામાં આવેલી જનહિત અરજીઓને નિરુત્સાહિત કરવા માટે યોગ્ય રીતે નિયમો ઘડવા વધુ યોગ્ય રહેશે. પરિણામે, જે વડી અદાલતોએ હજુ સુધી આવા નિયમો ઘડ્યા નથી, તેમને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ ત્રણ મહિનાની અંદર આવા નિયમો ઘડે. દરેક વડી અદાલતના રજીસ્ટ્રાર જનરલને આ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે હાઈકોર્ટે તૈયાર કરેલા નિયમોની એક નકલ તત્કાળ ત્યારબાદ આ અદાલતના સચિવ જનરલને મોકલવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરે.

(૩) અદાલતોએ કોઈ જનહિત અરજી સ્વીકારતા પહેલાં અરજદારની પાત્રતાની પ્રથમદર્શી ચકાસણી કરવી જોઈએ.

(૪) અદાલતે જાહેર હિત અરજીની સુનાવણી હાથ ધરતા પહેલાં અરજિપત્રની સામગ્રીની સાચાશ અંગે પ્રથમદ્રષ્ટ્યે સંતુષ્ટ થવું જોઈએ.

(૫) અરજી સ્વીકારતા પહેલાં અદાલતને સંપૂર્ણ સંતોષ થવો જોઈએ કે તેમાં નોંધપાત્ર જાહેર હિત સંકળાયેલું છે.

(૬) અદાલતે ખાતરી કરવી જોઈએ કે જે અરજીમાં વ્યાપક જાહેર હિત, ગંભીરતા અને તાત્કાલિકતા સંકળાયેલી હોય, તેને અન્ય અરજીઓ કરતાં અગ્રતા આપવી આવશ્યક છે.

(૭) જાહેર હિતની અરજી સ્વીકારતા પહેલાં અદાલતોએ ખાતરી કરવી જોઈએ કે આવી જાહેર હિતની અરજીનો હેતુ જાહેરને થયેલ વાસ્તવિક હાનિ અથવા જાહેર ઈજાના નિવારણ તરફ જ નિર્દેશિત છે. અદાલતે એ પણ ખાતરી કરવી જોઈએ કે જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરવા પાછળ કોઈ વ્યક્તિગત લાભ, ખાનગી હેતુ અથવા ગૂઢ હેતુ રહેલો નથી.

(૮) અદાલતે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે બાહ્ય અને ગૌણ હેતુઓથી કામ લેતા અસંબંધિત વ્યક્તિઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવતી અરજીઓને દાખલકારક ઉપર દાખલાના ખર્ચરૂપે દૃષ્ટાંતરૂપ ખર્ચ લાદીને અથવા નિર્રથક અરજીઓ તથા બાહ્ય વિચારણાઓને આધારે દાખલ થયેલી અરજીઓને રોકવા માટે તેવા જ અન્ય નવતર ઉપાયો અપનાવીને નિરોત્સાહિત કરવામાં આવે.

૧૯૯. આ ચુકાદાની નકલો એક અઠવાડિયાની અંદર તમામ વડી અદાલતોના રજિસ્ટ્રાર જનરલને મોકલવામાં આવે.

૨૦૦. આ અપીલો અમારી આજ્ઞાના પાલનની ખાતરી કરવા માટે ૦૩.૦૫.૨૦૧૦ના રોજ ચાદીમાં મૂકવામાં આવી છે.

અપીલો મુલતવી કરવામાં આવે છે.

આર.પી.

*The translation of this judgment has been provided by M/s
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.